

AJALOOLINE AJAKIRI

Nr. 1

ESIMENE AASTAKÄIK

1922

TOIMETUS:

P. TREIBERG

PEATOIMETAJA

P. BAUMAN

A. R. CEDERBERG

H. SEPP

O. MIRKA-LEINBOCK

H. MORA

K. ZIMMERMANN

Sisu.

Tööd alates. *Toimetus.*

Tähtis uurimisülesanne. *A. R. Cederberg.*

Kreeka kultuuri universalism. *P. Bauman.*

Eestlaste vabadusvõitlusest 700-ja aasta eest. *H. Mora.*

Eesti ajaloo kirjandus aastail 1915—1921. *H. Sepp.*

M ä r k u s : H. Mora kirjutusest „Eestlaste vabadusvõitlusest“ on arusaamatuse tõttu ilma autori teadmata välja jäetud järgmised keelelised uuendused: -tet ja -ud partitsiibi lõpp, -tu lõpuliselt sõnus, -ma lõpuline genetiiv, -lle lõpuline allatiivi lõpp, meele asemel tarvitatud meelde ja pää asemel pea.

1927

Tööd alates.

Kui, peaaegu kaks aastat tagasi, asutati Akadeemiline Ajaloo-Selts, kerkis ajaloolise ajakirja väljaandmise mõte kohe päevakorraale.

Mitmesuguste takistuste tõttu on see mõte alles nüüd teostatunud. Käesoleva esimese numbriga astub „Ajalooline Ajakiri“ avalikkuse ette, et tõlgitseda ja virgutada meil ajaloolisi harrastusi, tutvustades lugijaid nüüdisaja ajaloolise uurimistöö saavutustega eri mais, eri rahvaste juures, kõige pealt aga oma rahva ja kodumaa ajaloolise mineviku teadusliku tundmaõpi alal.

Eesti ajalugu ei ole kusagil võimalik nii harrastada kui Eestis eneses. Kui meie seda ei tee, siis ei tee seda aja pikku ka ükski võõras.

„Ajalooline Ajakiri“ seab enda eesmärgiks pöörduda tähelepanu kõigile nähtustele Eesti ajaloo uurimise ja ajalookirjanduse alal. Vähemal määral, üldseis joontes jälgib ta üldise ajaloo edusamme väljaspool meie kodumaad. Lubagu ajakirja piiratud ruum meid seda teha kokkuvõtlikult, kuid siiski mitmekülgsest!

„Ajalooline Ajakiri“ tahab igapidi kinni pidada teaduslikkuse põhinõuetest. Kuid teades, et teaduslikkust ei tarvitse samastada raskepärasuse ja raskesti-arusaadavusega, püüame pakkuda seda, mis meil on anda, arusaadaval ja võima-

likult niisugusel kujul, mis ajalooliste nähtuste jälgimiseks võiks äratada huvi ka rahva laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate väiksearvulisi, kitsaid rühmi.

Iseseisvad kirjutused püütakse esitada lühikeste uurimustena, kuid ilma raskepärase teadusliku aparaadita; arvustustes ja seletustes püütakse eemale hoida liiga kaugele minevaist peenusist; bibliograafilisis ülevaateis kavatsetakse anda võimalikult selge pilt nüüdisaja uurimistöö väljapaistvamaist nähtusist. Vahete vahel avaldatakse ka dokumente, eestkätt neid, mis kodumaa ajalugu valgustavad, tarviliste seletustega.

Üheks meie tähtsamaks eesmärgiks on äratada huvi ajaloo, eriti Eesti rahva ajaloo vastu.

Teame väga hästi, et sel alal palju tööd juba tehtud, kuid samuti teame ja tunneme, kui palju veel tööd teha, kui mitmed küsimused ootavad alles lahendajaid ja otsustajaid! Suures ajaloolises uurimistöös, mis viimase saja aasta jooksul ikka hoogsamini arenenud, on Eesti rahva ajalugu hoopis kõrvalisel kohal seisnud.

Sellepärast tahame oma rahva ajaloole, selle üksiknähtuste selgitamisele erilist tähelepanu pöörda, hoidudes siiski ühekülgsest hukkamõistmisest ja mõttetust rahvuslikust kõrkusest.

Kindlas usus, et esimene eestikeelne ajaloo-ajakiri omalt poolt tähtsalt kaasa aitab ajalooliste teadmiste levitamisele ja huvi virgutab meie ajaloolise mineviku kohta, edendades ja süvendades sellega meie omapärast rahvuskultuuri, loodame leida oma ettevõttele palju pooldajaid ja sõpru kõigis rahvakihtides üle terve maa.

Toimetus.

Tähtis uurimisülesanne.

Läänemeremaade majandusajaloos moodustab suur reduktsioon kuningas Kaarel XI ajal ühe kõige tähtsama peatüki.

Suur reduktsioon oli täieline majanduslik revolutsioon. Siin ei ole koht selle ajaloolistest eeldustest ja selle õiguslikkusest või seadusvastasusest kõnelemiseks. See oli ajalooline sündmuste seeria, mille mõjud omal ajal väga kaugele ulatasid ja väga sügavalt vapustasid ühiskonna eri klasside olusid.

On väidetud, et reduktsioon tema läbi äratatud viha kaudu iseäranis Liivimaal suurel viisil mõjus sõja süttimisele a. 1700, selle käigule ja lõpptulemusele, mis tähendas Läänemeremaade uute valitsejate alla minekut.

Suure reduktsiooni ajalugu on küll suuremal määral aktuaalsem kui nii paljud teised tähtsad ajaloolised sündmuste seeriad, sest sellega on lahutamatult ühendatud tähtis maaküsimus, mida kuni meie päevini, arvesse võttes ajaloolise tõe nõudmisi, ei ole küllalt selgitatud, kuid mis juba puhtajaloolise küsimusena moodustab iseäranis tähtsa ja iseäranis huvitava uurimisaine.

Uurimisest, mis puudutab reduktsiooni läbiviimist Liivimaal selle järele, kui kuninglik propositsioon 27. aprillil 1681 tõi asjasse käände, jääb kõrvale see majanduslik seadusandlus ja need administratiivsed korraldused, mis Baltimaal enne seda Gustav II Adolphi ajast peale läbi viidi, nii näit., tähtis 1638. a. adramaade revisioon (Haken-Revision) ja see võitlus, mis oli sihitud nii nimetatud neljanda osa nõudmise vastu Rootsi Läänemere provintsid, kuigi ka need asjaolud on tähtsad reduktsiooni ajaloost arusaamiseks. Rootsi ajalooteadlase Carlsoni ja Balti ajaloolase Schirreni ja v. Transehe-Rosenecki uurimused annavad ses suhtes pildi välistest raamidest, mille sisepoolle reduktsiooni eelajalugu liikuma saab.

On palju kordi harutatud ja sõelatud Halmstadi riigipäeva otsust 1678. a., kus otsustati reduktsiooni laiendada ka Balti provintside peale, ja samuti ka liivimaalaste saatkonna käiku samal aastal Rootsis, kui ka kuninga poolt Ljungbys antud resolutsiooni. Siiski on minu äranägemise järele tarvitatud selle juures ikka samu ühekiilgseid allikaid, ilma et sügavamalt oleks tungitud algupärastesse dokumentidesse ja katsutud neid erapooletult arvustada. Samuti pakuvad 1680. ja 1682. a. riigipäevade otsused, mis ka saksakeelses ümberpanekus on olemas, täieliselt puuduliku pildi reduktsiooni iseloomust siis kui ei võeta arvesse, millistes oludes need sündisid ja kuidas kuninga ainuvalitsuse kujunemine täieliselt muutis endiste valitsusvõimude omavahelised suhted ja väga sügavalt mõjus kuninga ja alamate vastastikusele vahekorrale. Olgugi, et sel ajal paljud ei tahtnud nõus olla muudatusega ja et absolutismi teostamine tundus vastu-meelsena selle aja poliitiliselt mõtlevaile samuti kui nüüdse aja inimestele — kuid see on igal juhtumisel ajalooline tõsiasi, mida ilmtingimata arvesse tuleb võtta.

Nagu öeldud, tuntakse mõnevõrra reduktsiooni välist käiku, Rootsis, kui ka Rootsi riiki kuulunud provintsidest, kuid siiski tuleb nõus olla sellega, et ses suhtes ei ole mingisugust erapooletut üksikasjalist uurimust, iseäranis Baltimaade kohta. Selle põhjus ei peitu sugugi allikate puuduses, vaid just vastuoksa nende väga suures rikkuses ja nende tarvitamise raskuses.

Peaaegu täiesti tundmatu on selle vastu reduktsiooni m a k s m a p a n e m i s e sisemine ajalugu ja selle ainelised tagajärjed, mis minu arvates selles tähtsas küsimuses just kõige tähtsamad on.

Selle kohaliku komisjoni töö, mis 1681. a. Liivimaa jaoks moodustati ja mille eesotsas seisis Riia kindralkuberner Robert Lichtone, on väga puudulikult tuttav, samuti ka reduktsiooni läbiviimise jätkamine selle järele, kui parandustöö oli antud Rootsis tegutseva suure reduktsioon komisjoni kätte. Siin seal trükitud kirjanduses, mis Rootsis või Läänemere mais ilmunud või siinse mõju all toimetatud, leitakse üksikuid arvasid ja teateid sellest reduktsioonist, mis omal ajal meeltele tugevasti mõjus ja iseäranis suure rahulolematuse välja kutsus. Ainult

mõnda üksikut arvu on mainitud nagu mööda minnes, sellest hoolimata, et reduktsiooni dokumendid sisaldavad väga rikkalikult kõiksuguseid tõendus- ja tõeliste või teatud juhtumiste puhul konstrueeritud omandusõiguslikest suhetest, mida kuninga käsk kas põhjendatult või täiesti põhjendamata murdis, andes neile täiesti uue, endisest lahkumineva kuju.

Reduktsiooni töö üksikasjade, näit. endistele peapiiskoppidele, piiskoppidele või ordumeistritele kuuluvate mõisate ja kuninglikkude kingituste tagasivõtmise ja tagasivõetud mõisate maa eri osades kroonu rendimõisateks moodustamise, mis riigiametnikkude otsekohe valve alla läksid või rendile anti, — nende üksikasjade uurimine moodustab kõige tähtsama osa reduktsiooni ajaloost. Revolutsioonides ei ole mitte niivõrra tähtsad käskkirjad ja ametnikkude poolt antud määrused, kui see, kuidas nad mõjunud ja millised olid nende tagajärjed ühiskondliku elu eri aladel.

Sarnase üksikasjalise uurimistöö täideviimiseks on meil — tänu sellele, et arhiivid kuidagi korda seatud — väga rikkalikult ainet. Suured arveraamatud, mis mõnel korral moodustavad päris mehe kandami, sisaldavad redutseeritud mõisate arvu ja nende tarvitamise üle üksikasjalisi seletusi. Meie leiame neis mõisad ülesloetud piirkondade kaupa selle järele, kuidas need mõisad eri ametnikkude kätte valitsemiseks antud, näeme üksikasjaselt, kui suured olid eri mõisate sissetulekud üksikute sissetulekuharude järele ja kui palju oli igasühes haritud maad. Veel selgub neist mõisate inventaar oma aja mõõduüksuste järele arvatuna.

Kuid kõige pealt pakuvad arved, mille juurde on lisatud maad harivate talupoegade nimekirjad ja perekonna liikmete arv, teatava pildi ühiskonna tugevama ja kindlama elemendi, pärisrahva, seisukorrast — mis muidugi iseäranis aine väärtust tõstab.

Arusaadav on, et töö peale meie oludes mõnevõrra raskendavalt ka see mõjub, et arhiivi aine neilt aegadelt suuremalt jaolt rootsikeelne. Kuid neis arvetes ja tabelites ei tee keel kunagi nii palju raskusi kui teistsuguse aine tarvitamisel, pealegi peab seda asjaolu arvesse võtma, et saksa keelt oskajale on väga kerge rootsikeelseid dokumente tarvitada, iseäranis neilt aegadelt, mil ametlik kantseleikeel tarvitas samasuguseid raskeid vorme.

Majandusajaloo alal on minu arvamise järele neil, kes uurivad Soome lahest lõuna pool ja Läänemere idakaldal asuvate maade ajalugu, eriti suured võimalused ja tänurikkad ülesanded. Nii on minu arvates see majandusliku murrangu aeg, mida Rootsimaa ja selle endiste provintside ajaloos tuntakse suure reduktsiooni nime all, ses suhtes iseäranis tähelepanemisväärt tööala, pakkudes uurijaile väga tähtsaid uurimistehtavaid, mis igapidi rikkad ja mitmekesised.

A. R. Cederberg.

Kreeka kultuuri universalism.

Praeguse aja Euroopa ja ühtlasi ka kogu maailma kultuur on väga tähtsal määral alguse saanud muistse kreeka kultuurilises maailmas. See on uuema aja kultuur-ajalooliste uurimuste tähtsam tulemus. Euroopa vaimlist ja ühiskondlik-poliitilist elu ja selle geneetilist kujunemist võib eestkätt see õieti mõista ja teadlikult hinnata, kellel on selge arusaamine nende kultuuriliste põhimomentide ja probleemide kohta, mida juba antiik aeg tunneb ja mis pärastpoole, rooma keiserriigi ajal, Euroopale on edasi antud.

Sellelt Euroopa kultuuri loomise ja edasiandmise seisukohalt omavad kreeka ajaloos kaks ajajärku iseäranis suure tähtsuse: VI—IV a. s. enne Kr. ja n. n. hellenismi aeg (IV a. s. lõpust peale). Ateen lõi VI—IV a. s. igavese kestvusega väärtusi nii vaimlisel kui ühiskondlik-poliitilisel alal, konstateris elu probleeme ja püüdis neid lahendada. Lõviosa antiik teaduse, iseäranis mõtteteaduse arenemisest langeb nimetatud ajajärgu peale. Kreeka ilukirjanduses luuakse kirjanduslikud tüübid (tragöödia, komöödia ja teis.), mis tänapäevani edasi elavad. Kujutavad kunstid etendavad kultuurilises elus niisugust osa, nagu seda maailm pärast enam ei ole näinud. Ateena poliitiline elu tekitab kardinaalseid probleeme: asetab riigimehed ja mõtteteadlased küsimuse ette, kuidas täiuslikus riigis kokkukõlastada ühis-

konna ja individuumi huvid, kuidas luua riik, mis ka eetilistele nõuetele vastaks.

Sellega ühenduses näeme Periklese ajal Ateena elus pilti, mis kõigile haritud rahvastele püsivaks õpetuseks jääb. Enne- ja pärastnägematu näidendina esineb Ateen, olles kujundanud linn-riigi, kus kokkukõlla viidud isiku vabadus ja riigi huvid¹⁾, kus saavutatud kindel ühendus vaimliste ja poliitiliste väärtuste vahel, kus poliitika ja moraal, need „kõige sügavamad ja tugevamad natsionaalse ja individuaalse elu jõud“, võisid areneda käsikäes ühise paleuse — täiusliku kodaniku ja täiusliku riigi loomise sihis.

Kuid kõige selle peale vaatamata ei võimalda kreeka ajaloo tundmine ainuüksinda VI—IV a. s. täielist arusaamist kreeka kultuurist ja tema tähtsusest. Niisugune tundmine jääb alati teatud mõttes ühekülgses, sest tal puudub järgneva hellenismi aja tähtsam külge — kreeka kultuuri universalism, millest oleneb tema vastuvõetavus inimkonnale.

Selles viimases punktis peitub kultuur-ajalooline moment, mille tähtsust iseäranis tuleb rõhutada. Kui VI—IV a. s., nagu ülalpool on tähendatud, suure loova ajajärguna esineb, siis on hellenismi ajajärk teise, eriti temale määratud ülesande hiilgavalt täitnud — ta on eelmise ajajärgu saavutused laiali laotanud miljonliste hulkade seas. Välise võimaluse selleks avasid, nagu teada, Aleksander Suure võidurikkad sõjakäigud, mille tagajärjel kreeka kultuur laiali lagunes kuni India ja Aitioopia piirideni ja kogu maailma kultuuriliselt ühtlustas. Tähelepanuvääriline selle juures on asjaolu, et Aleksander Suur maailma sõjaväega võitis, milles leidis vähe Ateena elemente, kuid siiski laotas üle maailma kultuuri, mis Ateena signatuuri kannab. Selle nähtuse seletab meile Ateena poliitiline ajalugu V a. s., n. n. I. mereliidu ajal. Juba selles ajajärgus avaldab Ateena kultuur tugevat ekspansiooni väljaspoole Attika piire. Kreeka natsionaalne iseloom ja tunne saavutavad ühtluse, mis võimaldab vahetegemist teiste rahvastega. Küll hoiavad üksikud kreeka linn-riigid oma elu iseärasused alal, kuid tooniandev on ainult see, mis Ateenast välja

---

1) cf. Thuk. II, 40, 2.

on läinud. Attika keel, Ateena õigus, raha- ja mõõtude süsteem¹⁾ on tuntud Musta mere kallastel ja kaugemates Väike-Aasia osades (Lykia, Kilikia ja t.). Sellepärast pidi ka suurejoonelisi plaane hauduv Makedoonia riik, kuhu Ateena mõju Peloponnesose sõjast peale ikka rohkem ja rohkem hakkab tungima, eestkätt selle kultuuri eest võitlemise oma lippkirjaks võtma, mis juba üldtunnustuse osaliseks oli saanud. Aleksander Suur, kelle huvides oli oma maailma-riigile ühtlust luua, võis seda kõige paremini just Ateenast välja läinud kreeka kultuuri abil teha, mille universaalne iseloom tol ajal juba selgesti oli välja kristalliseerunud.

Kreeka kultuuri universalism ja tema vastuvõetavus inimkonnale avaldub hellenismi ajal kõigepealt selles, et nüüd esimene kord inimkonna arenemise protsessis tekib kultuurilise maailma mõiste (*ἡ οἰκουμένη*²⁾), millesse kuulub kogu helleniseeritud rahvaste pere ja millest välja on eraldatud need rahvad, kes hellenismile võõraks on jäänud (*οἱ βάρβαροι*). Selle kultuurilise maailma jaoks on kreeka geenius loonud: 1) üldise keele (*κοινή*), mida hellenismi ajal iga haritud inimene kõneleb ja kirjutab³⁾ ja mis läbikäimise maailma rahvaste vahel võimalikuks teeb; 2) universaalse mõtteteaduse stoitsismi ja epikureismi näol; 3) universaalteaduse (nii humanitaar, kui eksakt), mille asukohtadeks on Aleksandria ja Pergamon; 4) üldise ajaloo- ning maadeteaduse, mille edustajatena esinevad Ephoros, Polybios, Strabon ja t. 5) maailma kirjanduse, mille tundmine on intelligent inimese tunnuseks⁴⁾; 6) universaalsed usulised voolud, mille abil üksikute rah-

1) cf. Wilamowitz-Möllendorff, Staat u. Gesellschaft der Griechen lhk. 133.

2) cf. M. Rostovtzeff, The Foundations of Social and Economic Life in Egypt in Hellenistic Times; Journ. of Egypt. Arch. VI, 161 (1920).

3) On sümptomaatlik see nähtus, et Egiptuse päriselanikud, kes omavahel egiptuse keelt kõnelesid, kirjavahetuses, nagu seda papüüroste leiud tõendavad kreeka keelt tarvitavad.

4) Hellenismi aja kirjanduses domineerib Homeros; tema kõrval traagikud, koomikud ja lüürikud, umbes selles valikus, nagu nad meile on tuntud; ajaloolased — Thukydidēs ja Xenophon; mõtteteadlased — Platon, Aristoteles. Nimetatud autorite fragmente on leitud sadade kaupa Egiptuse papüürostel, kuna teistest väljakaevamiste läbi ainult üksikud on avalikuks saanud. See tõendab, et oli olemas teatud valik kirjanikke, kelle tööde najal toleaeagne haritud inimene vaimliselt arenes.

vaste, näituseks egiptlaste, kultused helleniseeritakse, kuna teiselt poolt kreeka usk ja kultused Süürias ja Väike-Aasias kohalikkude ideede mõju alla satuvad, ja sellega alus rajatakse uskude sünkretismile, mis pärastpoole, rooma riigi ajal, tugevalt välja areneb ja teatud määral ka ristiusule kui universaalsele nähtusele pinda valmistab¹⁾.

Selle ajakirja ülesanded ning minule tarvitada antud ruum ei luba üksikasjalisemalt jälgida, kuidas iga nimetatud nähtuse piirkonnas on edustatud hellenismi universaalsed tunnused ja tema võidurikas sisemine jõud; kuidas hellenismi võidukäik nii idasse²⁾, kui läänesse³⁾ VII a. s. peale hakkab teostuma; kuidas, näit., juba Homerosel lugulauludes⁴⁾ on väljendatud universaalne jumaluse idee, mis järgnevatel aastasadadel läbi teeb arenemiskäigu, mille tõttu kreeka rahvas alati on olnud tolerant võõraste uskude vastu ning iialgi ei ole ennast suggereerida lasknud „nimede maagiast“, mis tihtipeale ainuüksinda põhjust on annud usuvaenule rahvaste vahel⁵⁾; kuidas kreeka ajalooteaduses imesustvääriiselt avaldub hellenlase võime ka võõraid olusid selgesti ära tunda ja universaal-ajaloolistest sündmustest õieti aru saada⁶⁾ — ma olen valinud ühe küsimuse, mille juures natukene peatan: hellenismi aja ülesanded riigi kujundamise alal.

Ülesvõetud küsimuse käsitusel tuleb arvesse võtta kaks momenti: 1) filosoofilise spekulatsiooni saavutusi riiklikkude probleemide lahendamisel ja 2) reaalpoliitilisi olukordi antiik aja maa-

---

1) Ristiusu vahekorra üle kreeka kultuuriga v. Th. Zielinski artiklis „Ristiusk“ vene „Entsüklopeedilises sõnaraamatus“ LXXIV, 647 järgm., kus ka kirjanduse kohta teateid leidub. — Ülevaatliku pildi pakub Paul Wendland'i teos „Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zum Judentum u. Christentum“ 1907.

2) Lydia helleniseerimine; cf. Ed. Meyer, *Gesch. d. Altertums* II § 392.

3) Etruria helleniseerimine; cf. Ed. Meyer, *op. cit.* § 336 järgm.

4) Hom. II. XXII, 168 sqq.; Th. Zielinski, *Antiik kultuuri ajalugu* I, 59 (vene keeles).

5) cf. Th. Zielinski suurepärasel venekeelses teoses „Antiik-kreeka usk“, 86 sqq. (1918).

6) Polybiose arusaamine rooma riigi suurusest; cf. W. Christ, *Gesch. d. griech. Literatur* II, 1⁶, 389.

ilmas. Kreeka filosoofiline mõte on Sokratesest peale tõsiselt tegemist teinud riikluse probleemidega. Ma julgen tõendada, et need, kes Sokrateses ja Platonis eestkätt mõtteteadlasi näevad, ialgi ei suuda pakkuda õiget pilti selle kohta, milles mõlemate suurus seisab. Nii Sokratese, kui Platoni eetilise mõtte raskuspunkt on alati olnud keskendatud ühiskonna ideesse. Ühiskonna reformeerimises, tema elu korraldamises uuel, eetilisel alusel tuleb näha kõige pealt Sokratese tegevuse impulsi. Samuti on Platonile ühiskonna idee, nagu ta tema riiklikkudes kontseptsioonides esineb, suure eetilise ülesande koonduskohaks¹⁾. Mõlemad mõtteteadlased ei saavutanud, nagu teada, tegelikke tagajärgi oma kavatsustega kreeka linn-riike reformeerida. Selle eest on produktiivselt edasi arenenud Platoni (ja ka Aristotelese) riiklusfilosoofias välja arendatud mõte, mille järel üksik riigikodanik kindlasse vahekorda on asetatud riigiga²⁾. Ainult riigiosana on üksik individuum mõeldav ja ettekujutatav, ainult niisugusena täidab ta temale määratud, ühiskonna õnne saavutamises sisalduvat ülesannet. Selle kreeka linn-riikide pinnal kujunenud mõtte omandab hiljem hellenismi-aja suur filosoofiline kool — Stoa. Ka Stoa mõtleb indiviiduumi vahekorras riigiga, kuid see riik ei ole mitte enam V a. s. isoleeritud linn-riik³⁾, vaid selleks riigiks on kogu maailm. Individuum kui maailma kodanik ja tema kohustused selle maailma vastu — need on suured hellenismi-aja loosungid, mis Stoa tollaegsele kultuurilisele maailmale kuulub ja mille najal üldine inimkonna kultuuriidee kristalliseerub. Riiklik ühiskonnaidee omab universaalse iseloomu ja ainult universaalsed riiklikud kujundused on need, mille piirkonnas Stoa mõte viibib⁴⁾. Nõnda on loogilise järjekindlusega kreeka teoreetiline mõtlus välja jõudnud nende universaalsete nähtuste juurde, mis tegelikult valitsevad hellenismi-aja poliitilises maailmas. Selle juures tuleb küll tähendada, et Aleksander Suure maailma-riik ei püsinud kaua, ja see asjaolu vähendab v. o. reaal-olude seisuko-

1) Platoni riigiprojektid „Riigis“ ja „Seadustes“. — Sama idee ka Aristotelese juures; cf. Polit. I, 1.

2) Kaerst, Geschichte des Hellenismus I², 95.

3) linn-riikide kohta v. edasi lhk. 11.

4) Kaerst, op. cit., II, 1² (peatükk „Die Philosophie des Hellenismus“).

halt mõnevõrra Stoa kontseptsioonide tähtsust maailma-riigi loomise alal, kuid maailma-riigi idee elas edasi¹⁾, ja ühtlasi samumus võidurikkalt läbi raskete hellenismi-aja vapustuste Stoast väljaläinud suur universaalne idee inimkonna ühtlusest²⁾, et uuesti reljefselt väljenduda rooma keisseriigi ajal.

Selle kreeka riiklusidee universalismi kõrval on siiski veel olemas, nagu tähendatud, teine moment, mis jälgimist nõuab — nimelt küsimus, missugust osa etendas tegelikult kreeka teoreetiline mõtlus hellenismi-aja poliitiliste olukordade kujundamisel. — Vana aja maailm on loonud kaks riiklikku tüüpi: 1) vabad kreeka linn-riigid (*πόλεις*) ja 2) bürokraatlikud idamaa monarhiad. Kreeka linn-riikide postulaadiks on välis- ja sisepoliitiline iseseisvus (*ἐλευθερία* ja *αὐτονομία*), täieline majanduselu rippumatus välisest maailmast (*αὐτάρκεια*)³⁾. Niisuguses isoleeritud riigis on suverään ainult rahvas, kes enese üle teist käskijat ei tunne, kui tema enda poolt välja antud seadusi. Ainult sellepärast, et rahvas ise tegelikult riiki ei või valitseda, sallib ta riigis tsentraalset võimu (*βουλή*), kuid jätab omale selle juures õiguse seda võimu piirata ja kontrollleerida. Peale selle pakub kreeka linn-riikide poliitiline ja majanduslik olukord suuri võimalusi eraalgatusele, ning linn-riigi majandusliku elu tähtsam printsiip on eraomandus.

Diametraal-vastupidist pilti näeme idamaa monarhiates. Süsteemi tunnuseks on tugev tsentraalne võim, mida edustab üks isik; suur ametnikkude kogu, keda ainuvalitseja nimetab ja kes selle tõttu temale on vastutavad; tendents eraomandust riigiteenistusse rakendada ja riigihuvide seisukohalt kasutada; printsiip produktsiooni sotsialiseerida ja natsionaliseerida⁴⁾. Niisuguse kardinaalse vahe tõttu kreeka ja idamaa elu printsiipides võiks põhjendatult arvata,

1) näit. Caesari kavatsustes maailma-riiki luua.

2) Selle ühtluse tunnuseks on ka rahvusvahelise õiguse idee arenemine, mis esimene kord selgesti on väljendatud IV a. s. publitsisti Isokratese poolt (*πρὸς Καλλιμάχον* 28; cf. Mühl, Phil. Wochenschr. XLI 1078 sqq.); edasi arendatud Polybiose ajaloos, II 58, 6 sq.; formuleeritud Gaiuse juures, Inst. I, § 1.

3) Gereke-Norden, Einleitung in die Altertumswissenschaft, III², 318 sqq. (Br. Keil).

4) cf. Rostovtzeff, op. cit. 162.

et koostöötamiseks riiklikul alal kreeka ja idamaa vahel igasugused eeldused ja võimalused puuduvad. Sarnane arvamine ei ole siiski õige: kreeka universaalne mõte on ka käsitatavas küsimuses selleks teed leidnud, et teha loovat tööd. — Meie teame, et kreeka linn-riigid olid võimetud ühist, rahvuslikku kreeka riiki looma. Sellepärast pidid nad alla andma idamaa monarhistidele riigisüsteemidele, olid sunnitud oma elu põhimotiive kokkukõlastama võhivõõraste printsipidega. Hellenismi aeg kogu oma kestusel näitab meile järjekindlat liitumise protsessi iseloomustatud riigitüüpide vahel. Selle protsessi tagajärjel inkorporeeruvad kreeka linn-riigid vähehaaval suurtesse idamaa riiklikkudesse kujundustesse, kuid samal ajal varustavad nad neid uue jõuga. Kreeka rahva konstruktiivne võime töötab välja idamaa poliitilise ja majandusliku süsteemi, formuleerib selgesti idamaa ideed, mõtleb nad läbi kuni viimaste konsekventsideni¹⁾. Ei ole enam tegemist idamaa bürokraatlikkude riikidega sel kujul, nagu nad ajaloos, tihtipeale ebamääraselt, olid välja arenenud, vaid hellenismi-aja bürokraatlikus riigis valitseb eestkätt süsteem, nagu selle täpisealt ja loogilise järjekindlusega oli välja arenanud kreeka mõte.

Selles suhtes on üliõpetlikud need papüüroste-dokumendid, mis tuhandete kaupa on leitud Egiptuses viimaste aastakümnete kestel: nad ei ole mitte ainult kreekakeelsed, vaid ka kogu neis väljendatud mõtlusviis kannab kreeka pitserit, olgugi et nende sisu täieliselt on välja kasvanud Egiptuse reaal-oludest. Ainult selle kreeka geeniusse töö tagajärjel on meile täitsa selge, missugustele printsipidele oli rajatud Ptolemaioste riiklik ehitus Egiptuses. Meie näeme selle ehituse nurgakivina peenusteni väljaarendatud süsteemi indiviiduumi alluvusest riigile kõigis tema, indiviiduumi, elu ja tegevuse avaldustes, sest Ptolemaioste riigis valitseb täieliselt printsip „kõik riigi jaoks ja riigi läbi“. Selle printsibiiga kokkukõlas on läbi viidud tugev tsentralisatsioon ja riiklik kontroll, järjekindel produktsiooni natsionaliseerimine nii põllu- kui vabrikutööstuses.

1) Rostovtzeff *ibid.* 164.

Riiklik idee ja Egiptuse kuningas kui selle idee koonduspunkt domineerib vääramatult; isik, tema elu ja varandus on prekäär ja ainult niivõrd võimalik, kuivõrra keskvõimu poolt sallitav¹⁾).

Selle peale vaatamata on Ptolemaioste saavutustel olnud suur tähtsus tuleviku kohta. Kreeka organisatsiooni-võime tagajärjel oli korda läinud tugev ja rikas riik luua. Sellega oli antud eeskuju kõigile, kes pärastpoole sama ülesande sihis töötasid. Rooma keiserrüik omandab, ehk küll pikkamisi ja vaheaegadega, Ptolemaioste riiklikud ideed. „Kõik riigi jaoks ja riigi läbi“ saab ka rooma keisrite loosungiks — ja ühes selle loosungiga on rooma riik kokku varisenud.

Kuid universaalne probleem vahekorraldast individuumi ja riigi vahel elab edasi antiik aja pärandusena ja veel tänapäev seisame küsimuse ees: „kas on individuum olemas riigi jaoks või on riik olemas selleks, et individuumile võimaldada tema võimiste vaba arenemist?“ Selle küsimuse on Ateen kord suutnud suurejooneliselt lahendada linn-riigi piirkonnas²⁾; loodame, et tulevik ta kord samuti lahendab suuremas ulatuses.

Pärtel Bauman.

---

1) üksikasjaliselt: Mitteis-Wilcken, Grundzüge u. Chrestomathie der Papyruskunde I, 1, 2 sqq., 5 sqq., 240 sqq. 270 sqq. — Rostovtzeff, op. cit. 164 ja iseäranis tema „Studien zur Geschichte des römischen Kolonates“ 58; 79 sqq.

2) v. eespool lhk. 7.

Eestlaste vabadusvõitlusest 700-ja aasta eest.

Mõningaid jooni.

Kuni sakslaste meie maale tulekuni olid nii hästi läänepoolsed naabrid teind siia sõjakäike, kuid polnud suutnud endid siin maksma panna. Neil firitusil oli osalt nende rahvaste sisemiste olude sunnil, osalt nende geograafilise kauguse tõttu teataval määral juhuslik laad ja nende võim siin maal, kui see mõjule pääsis, oli ajutine ja enam nimepidine. Saksa kiiresti tõusev kaubandus Läänemerel ja saksa ristisõdade-liikumine oli see, mis tõi uued võistlejad meie maad vallata püüdvate jõudude hulka: pääle saksa kaupmeeste veel saksa missionäärid ja rüütlid. Neil sakslasil olid suuremad eeltingimused meie maa valdamiseks kui põhjamaalasil või venelasil. Saksa kaubandus oli juba tõusmas sellele valitsevale kohale Läänemerel, mille ta vähe hiljemini saavutaski ja sakslaste tähelepanu ja huvid olid pöördud siia maale enam kui teistel. Saksas olid ristisõjad ja võitlus paganate vastu palju rahvapärasem kui Põhjamais. Saksas oli enam ülejäävat jõudu, mida võidi tarvitada siia. Sakslased olid, kui neid võrrelda nimelt venelastega, tugevamad mitte ainult oma sõjariistade ja oskuse, vaid ka poliitilise silmaringi laiuse poolest. Nad olid teistest ees ka oma plaanikindluse ja korraldusega siin maal, kuna nemad ja ainult nemad olid just selle maa valdamiseks välja tulnud, selle oma otsekoheseks ja ainsaks ülesandeks võtnud ja kirikud, linnad, lossid ja kõik muu eriti selleks asutand ja korraldand, kuna teistele maa valdamine oli kõrvalisem ja kaugem asi, ja kui see kõnesoleval ajal neile saigi põletavamaks ja tähtsamaks, siis osalt just sakslaste mõjul. Viimati oli just sakslasile saatus armuline seeläbi, et ta andis neile juhtivaks isikuks piiskop Alberti, mehe, kes enda isikus

ühendas jõukust, mõjuvõimsaid sugulusi ja sidemeid veel tähtsamate erakordiste isiklike omadustega: kaugelenägija ja osav riigimees, energiline sõdur, häa organisator, nagu ta oli. Kui palju ka just Alberti isik kaalus, tohiks selguda osalt õnnetuma Soome piiskop Tooma loost, keda teatavasti arvatakse Alberti eeskuju püüdnud järele aimata, aga ilma viimase suurte anneteta, kui ta paar aastakümmend hiljem tagajärjeta püüdis Soome asutada samasugust kirikuriiki, nagu Albert siia asutand.

Just Saksa hea korralduse ja järjekindluse ees olid eestlased oma nõrgalt arenend ühiskondliku korruga ja algelise sõjaoskuse ja -riistadega kõige nõrgemad. Seda eestlaste loomulikult kohe silmatorkavat nõrkust on toonitand kõik, kes sellest ajast on kirjutand, seejuures osalt sattudes liialdussegi ja eitades pea igasuguse korra olemasolu eestlasil¹⁾. Liialdusse on sattunud, kuigi vastupidisse, ka autor kes kõige viimati on käsitelnud sama ainet, nimelt Dr. Luiga omis „Eesti Kirjanduses“ avaldatud kirjutusis²⁾. Dr. Luiga tahab meie ajalugu valgustada uuelts seisukohalt, läheb aga seejuures modernismis tolle aja inimeste (näit. Lembitu) ja nähtuste kujutamises ja omavolis ajalooliste sündmuste seletamises peaaegu igast piirist üle. Mispärast käesolevas kirjutuses ei ole saadud jaatavas mõttes tarvitada ühtki nende, olgugi uusimate tööde tulemust. Nii heameelega kui näeksimegi eestlaste riiklikku korda, „diplomaatiat“ ja „strateegiat“ nii suurele täiusele arenetutena, nagu Dr. Luiga püüab näidata, peame siiski tunnistama, et tema tööde tagajärjed on täiesti fantastilised, ja kahju küll, siin kirjutuses igal sammul konstateerima eestlaste madalat arenemisjärge neis suhtes ja selle saatuslikku mõju nende vabadusvõitluse käiku. Kuid, nagu öeldud, teiselt poolt näeme et saksa autorite Dr. Luiga omile diametraalselt vastupidised arvamised on ka suuresti liialdatud.

Enne kui puudutada päris vabadusvõitlust eestlaste peavaenlase sakslastega olgu öeldud mõni sõna eesti-vene vahekorra. — Vist küll Jurjevi asutamisest saadik 1030. a. pidasid novgorodlased Ugandit, aga ka muid eestlaste maid, ilma et nad nende kõigi täpiseemate piiride kohta oleksid olnud teadli-

1) v. näit. Seraphim, Livländische Geschichte lhk. 21.

2) v. „Eesti Kirjandus“ 1921 nr., 1, 3, 4, 8, 9, 10, 11.

kud, omaks maaks ja käisid vahetevahel siit rahvalt makse nõudmas. Nagu oletatakse¹⁾, oli meie maal 12. aastasajal käind vene missionääre rahvast ristimas, mis omakord ka aitab seletada, miks venelased eelmainitud arvamisest nii kõvasti kinni pidasid, kuigi eestlaste maal kunagi püsivamat vene valitsusvõimu ei olnud ja seega nende arvamisel õieti tegelik alus täiesti puudus. Maksudki, mis eestlased olid sunnitud sooritama aeg-ajalt ilmuvaile vene sõjasalgule, saadi õieti ainult rüüstates ja röövides kokku, ja eestlased võtsid need vähemalt samavõrra tagasi otsekohe omalt poolt Venemaale üritatud vastu-retkedel ja pidasid endid alati täiesti rippumatuks rahvaks²⁾. Aga venelased toonitasid, sellest hoolimata sõgedalt selle maa kuuluvust neile, samuti nagu nad tegid seda edasi ka siis, kui siin oli peremeheks ordu riik ja veel aastasadadegi järgi Ivan III. ja IV. päevil. Et nende võimul siin ei olnud tegelikku alust, pidasid nad isegi küll vaevalt eestlaste maad oma riigi päris osaks, vaid ainult kaugemaks maksualuseks äärmaaks ega nõudnud siit muud pääle maksude³⁾ ja neidki mitte järjekindlasti, vaid kaunis juhuslikult, nähtavasti siis kui nende riigi sisemised, alati kaunis segased olud andsid mahti siia väge saata, sest vabatahtlikult siit ei olnud midagi loota. Meil pole põhjust arvamiseks, et ka esimene venelaste retk 1210. a. Ugandi, millest kõneldakse L. Hendriku kroonikas [Chr. XIV, 2⁴⁾] oleks olnud teissuguseil motiividel üritatud kui kõik eelmised maksunõudmise retked. Kuigi sakslased ja lätlased olid teind juba terve rea sõjakäike meie maale, on tõenäoline, et venelased ei olnud veel märgand, et nende lõppsiht oli maa valdamine, vaid pidasid saksa-läti käike siia ainult karistusretkedeks, omavaheliste tülide õiendamiseks⁵⁾ (ametlikult: sakslasile ja lätlasile tehtud ülekohtu tasumiseks). Kangekaeliste eestlaste

1) v. Snellman: Itämeren suomalaiset itsenäis. aikana, Suomen Muinaismuistoyhd. aikakauskirja XVI. lhk. 109.

2) v. Snellman: eelmainitud teos lhk. 162—3.

3) Snellman, mainitud töös, ei leia võimaliku olevat tõendada, et eestlased oleksid olnud vähemalt Jaroslavi päevist saadik sunnitud vene sõjakäike kaasa tegema, mis oleks olnud loomulikult järgmine kohustus.

4) Chr. tähendab siin ja edaspidi Heinrichi Chronicon Lyvoniae edidit Wilh. Arndt kogus: „Monumenta Germaniae historica“ T. XXIII.

5) nagu need varemaltki olid eestlaste ja lätlaste vahel tavalised.

taltsutamise vastu ei võind aga venelasil olla midagi ja nad aitavad koguni sakslasi ja lähevad viimaseile suure salgaga appi, kui need 1210. a. lõpul teevad retke Soontaganasse ja Läänemaale (Chr. XIV, 10). Viimast asjaolu ei saa õieti muidu seletada, kui et venelased sakslaste tagamõttest veel ei saand aru. Varsi tuli aga siia muutus. Sakslased, ordu ja piiskopi mehed võidu, hakkavad tegema eestlaste vastu ikka sagedamini retki ja venelased pidid hakkama aru saama, et sakslaste püüe ei olnud ainult mingisugune tülide õiendamine, vaid maa valdamine, mida Novgorod pidas isade pärandusena omaks. 1212. a. tuluvad venelased suure väega, et sakslasi maalt välja ajada ja seda uuesti alla heita (Chr. XV, 8). Sakslastega kokku ei puuduta, kuid sõprus nendega on lõpnud. Eestlasi heidetakse alla rüüstamisega ja maksu võtmisega. Eestlased, nagu tavalisest, vastavad röövkäiguga Venemaale (Chr. XV, 10). — Samal, 1212. aastal tehakse aga eestlaste ja riiglaste vahel rahu 3-eks aastaks, ja vahest arvamises, et sakslased omist püüdeist eestlaste maa kohta on loobund, jätavad ka venelased Eesti selle järgi rahule. Aga kui peale rahuaja sakslased algavad sõja eestlaste vastu uuesti ja veel suurema hooga kui varem, ilmuvad ka kohe venelased oma nõuetega esile ja nende sõjakäigud siia maale lähevad võrdlemisi sagedaiks¹⁾. — Järgnevaist sündmusist peab mainima vene sõjakäigu Otepää alla ja selle valdamise üheskoos eestlastega (Chr. XX, 7,8). Senni olid eestlased katsund tõrjuda samal ajal nii hästi venelaste kui sakslaste kallaletungimist ja olid neid, üht kui teist pidand samasuguseiks vaenlasiks. Nüüd aga, 1217. a. ilmuvad eestlased venelaste kutsel viimaseile appi ja sõdivad ühiselt sakslaste vastu. Sel esimesel ühisel esinemisel, millest osa võtavad harjulased, juba allaheidetud sakalased ja isegi saarlased, on ootamata head tagajärjed: Otepää langeb ja suur saksa vägi peab enese alla andma, ja see avaldab eestlaste peale nii suurt mõju, et kogu maal uuesti vastuhakkamine sütib. Esimene suur saavutus venelaste abiga paneb eestlasi uskuma nende abi tõhususse, ja arvatavasti hakates tundma, et oma jõud ei ulata võitluseks kahe vastase vastu korraga, võta-

1) Chr. XX, 3, 7; XXII, 3 jne.

vad eestlased siit peale venelaste vastu osalt uue seisukoha ja otsivad nendega korduvalt ühendust ja abi sakslaste vastu.

Sellega ei ole siin tahetud öelda, et eestlased oleksid nüüd hakand jarjekindlasti pidama sõprust venelastega, vaid ainult, et siit peale näeme eestlasi iga kord, kui nad seisavad raske võitluse ees sakslastega, abi otsimas senniselt teiselt vaenlaselt, venelasilt, keda nad lepitavad kinkidega (Chr. XXI, 1) ja kellele nad siis annavad vahest teatavaid lubadusi¹⁾. Aga kõik see sünnib otsekohese häda sunnil ja on mõeldud ainult seks korraks. Kui sakslased siiski võidavad ja maale tulevad, ei ole ka enam sõprusel ja rahul venelastega tähtsust. Minnakse ja rüüstatakse nende maad nagu ennegi ja käiakse venelastega ümber, nagu vaenlastega alati (aastal 1221. Ch. XXV, 6). 1222. a. süttib üle kogu maa vastuhakkamine sakslasile ja nii õnnelikult, et need igalt-poolt välja aetakse, siiski on uus sõda sakslastega nüüd jälle kindel ja esimene eestlaste samm on saatkonna läkitamine Venesse, rahu unendamine ja abiotsimine vist küll jälle teatud lubaduste eest, vahest korraliku maksude sooritamist töotades. Neis mõõndusis venelasile minnakse aga järgmisel aastal, kui hoolimata esiaegsest vene abist on saadud sakslasilt lüüa, veelgi edasi, kui uuesti, suuremat abi palutakse: võetakse vastu, nagu järgnevaist sündmusist näha, vene garnisonid Otepää ja Tartu kantsi ja isegi vene vürst, kes eestlaste maad pidavat valitsema. On selge, et eestlased, võttes vastu vene võimu, ei mõelnud neile lõpulikult oma vabadust seega kinkida, vaid ainult häda sunnil valisid kahest hädast väiksema, et selle abiga pääseda pahemast ja siis lahti saada ka esimesest, nagu nad sellest nii mõnigi kord varemalt juba olid vabanend. Siiski teatud muutust märkame eestlaste ja venelaste vahekorras peale 1216. a. siiski, kuna nad enam kahe vaenlasega korruga ei võitle, vaid isegi teisele, kui uskuda Läti Hendriku teateid, on valmis ajutiselt alla andma; see kõik näitab ka muutust eestlaste meeleolus: nad ei ole enam nii julged omas jõus, nagu alguses.

1) On arvata, et venelased nüüd, nagu 1222. a. rahutegemisel neilt abiotsimiselgi (Chr. XXVI, 8) küll vaevalt muidu rahu vastu võtsid ja abi lubasid, kui eestlased neile vähemalt sõnus ei annud lubadusi nende ülemvalitsuse õiguste suhtes.

Kui viimati tahame kokku võtta kõiki toleaeegseid kokku-
puutumisi eestlaste ja venelaste vahel, siis peab üldiselt ütleva,
et novgorodlaste vahekord meie maaga, mis alguses oli võrdle-
misi kaugel ja ebamäärane, muutub sakslaste mõjul lähemaks.
Nähes, et eestlaste maa neile ähvardab kaotsi minna, hakkavad
nad selle peale enam mõtlema, siin sagedamini käima ja lähe-
mat vahekorda sellega taotlema, saadavad viimati siia maale oma
valitsejagi ja tahavad seda muuta otsekohe oma osariigiks¹⁾.
Eestlased tulevad venelasile ses asjas vastu ja annavad neile
häda sunnil ise alla, et mitte sattuda sakslaste valitsuse alla,
sest nad olid märgand et esimeste ja teiste vahel oli suur vahe,
et venelased ei olnud neile nii kardetavad vastased, nagu saks-
lased, et venelasist jäi lootus siiski vabaneda. Venelased, ilmu-
des maale küll suure väega, käisid siin siiski võrdlemisi harva,
nende käigud olid kaunis juhuslikud, enamasti ainult siis üritatud,
kui kodused asjad seks olid kohased. Need käigud sünnitasid
muidugi omajagu kahju, kuid neil järgnes enamasti pikem vahe-
aeg, mille jooksul rahvas jõudis toibuda ja ära ajada maale jäetud
(kui neid oli jäetud) sõjasalgad, mis eestlasist oma sõjariistade ja
-taide poolest kaugeltki nii üle ei olnud, nagu saksa rüütlid, ja
veel omalt poolt teha hävitusretki Venessegi. Sarnaseile äralan-
gemisile ja sõjakäikudelle venelased ei saand harilikult kohe vas-
tata, või ei vastandki²⁾, nagu sakslased, kes seesugusel juhtumisel
tegid harilikult mitu retke üksteise järgi, nõnda tehes otsekohe
vastuhakkamise tühaks. Venelased ei pannud otsekohe, nagu
sakslased, maksma omi kiriklikke ja ilmalikke makse ja määrusi.
Lõppeks ei olnud venelasil sel määral jõudu missiooni tegemi-
seks nagu sakslasil, kel oli käsutada hulk preestreid ja kõiksugu
ordude munki, mispärast esimesed ei saand endid niisugusel
määral segada rahva usulisse ellu, nagu sakslased, ega olnud
seski asjas nende surve nii tunduv. Seda kõike pidi rahvas
tundma — olgugi mitte kõike selgesti ja teadlikult — kui ta
eelistas vene valitsust saksa võimu ees. Eestlased lootsid ja
tundsids nähtavasti instinktiivselt ja väga õieti, kui nad alla andsid

1) Chr. XXVII, 5.

2) Nagu eestlaste retkele Pihkvasse 1212 (Chr. XV, 10).

venelasile, et nende päike veel pole kustund, et nad veel endid suudavad vabastada nõrgist venelasist. — Nõrgad venelased ka olid, aga nii suurel määral, et neist üldse aitajaid ega valitsejaid ei saand ja nad võrdlemisi nõrga katse järgi endid maksma panna, Eestist lahkusid. Suur vägi, mis viimati asja päästma peab, pöörab poolt teelt tagasi, andes kogu asja kadunuks (Chr. XXVIII, 6). Venelaste tung siia ei olnud nii tugev, nagu sakslaste püüe, ja viimased pidid jääma võitjaiks.

Sakslastega algas päris vabadusvõitlus. Need olid oma otsekohest ülesannet — maa valdamist ja ristimist — järjekindlasti ja õnnelikult arendades jõudnud eestlaste alani. Eestlaste naabrid ja verivaenlased, lätlased olid sakslasile ise annud alla, kuna nad viimaseilt lootsid ja need loomulikult ka lubasid abi võitluseks ja kättemaksmiseks eestlasile, kes neid kui nõrgemat ja väiksemat¹⁾ rahvast olid surund. Nii pea kui lätlased ristitud, hakkavad nad saksa julgustusel norima eestlastega tüli, nõudes kõige endisel ajal tehtud ülekohtu heakstegemist (Chr. XII, 6) Eestlased, omas sennises üleolekus julged, ei anna loomulikult järgi ega olekski mõned mööndused nende poolt asja muutnud, sest sakslased, kes kõike juhtisid, ei oleks lasknud mingisugusele kokkuleppele jõuda, niikaua, kui eestlased ei olnud nõus Riia kirikule ja võimule alla andma, mida omas jõus iseteadvailt eestlasilt ei olnud milgi juhtumusel loota. Nii algas paratamata sõda, mis kestis 16, või saarlaste allaheitmiseni, 19 aastat mõne vahega. Selle võitlusaja võime jagada 3-eks järguks, mis aitab meil mitmeti tähele panna üksikuid nähtusi ja nende muutumist kõnesoleval ajal. I. — 1208. — 1212. aastani, s. o. 3-aastase vaherahuni; II. — 1215. — 1222. aastani ja III. — 1222. — 1224. — viimane võitluste järk. 1227. a. sõjakäik saarlaste vastu oli ainult veel järelmänguks, mis peale mannermaa allaheitmise näis juba ette otsustatud.

---

¹⁾ Lätlasi, kellest räägitakse L. H. kroonikas võitluses eestlastega, ei tule mitte segada praeguse, suure läti rahvaga. L. Hendriku lätlased olid ainult üks läti hõim, kes elas umbes $\frac{1}{4}$ -il pärastise Liivimaa alast ja siingi tihedamalt ainult selle ala loode nurgas, põhja ja lääne servas.

Esimese võitluste järgu võiks nimetada eelvõitluste ajaks. See aeg ei toond enda järgi veel midagi lõpulikku ja otsustavat. Kuigi selle lõpul Sakala Paalani Läti Hendrik ütleb olevat vallatud, võime pidada selle ainult nimepidi sündinuks: Sakala hakkab hiljemini sama mitu korda vastu ja seda heidetakse vähemalt sama mitu korda veel alla, nagu teisi maakondi, mis käesolevast sõjajärgust jäid puudutamata. Sakala, samuti nagu kõik teised maakonnad, polnud veel esimese järgu lõpulistatud ega seeläbi veel Riiaga ühendatud. Läti Hendrik tunnistab isegi vähe hiljem, et leedulasil on õigus, kui nad ütlevad, et eestlased käivad endiselt kael püsti ega kuule ühtki käskijat (Chr. XVI, 8).

Lätlaste allaheitmisega olid sakslased endile saand agarad abilised eestlaste vastu, kes ei jõudnud ära oodata võitluste algust. Kuna sakslased, olles kinni lõunapool, veel nähtavasti ei ruttu sõdima eestlaste vastu, tulevad lätlased neid juba kiirustama ja sõtta kutsuma (Chr. XII, 6). On võimalik, et sakslased osalt lätlaste pealekäimisel ja mõjul pöörsid omad vallutusmõtted enne põhjapoolse eestlaste vastu, kui palju lähemate naabrite semgalide, leedulaste ja kurelaste vastu lõunas, kes neile olid juba teind palju tüli. Mõjuta sakslaste plaanese ei võind see lätlaste püüe olla, kuigi me ei tea ega hakka siin harutama, kui suur see mõju oli. Kindel on, et esimesed retked eestlaste vastu sündisid suurelt osalt lätlaste kihutusel ja üks isegi ainult lätlaste poolt¹⁾. Ja kes teab, vahest pidasidki eestlased, lätlaste olles nii suures osas sõjakäikudes nende vastu, nüüd algavad võitlused esialgu nende rööv- ja tasumisretkede jatkuks, mida oldi isaisadest saadik harjutud lätlasilt nägema. Igatahes on ilmne, et eestlased ei käsitand sõja esimesel järgul ja esimesel poolelgi uute võitluste tähendust ja tagamõtet, nad kindlasti ei saand aru, et siin oli tegemist Alberti ja sakslaste plaanidega vallata nende ja võimaluse korral veel muidki maid, nagu nad varemgi polnud tähele pannud ega aru saand kogu sakslaste maaletuleku tähendusest. Dr. Luiga on omis eelpool mainitud kir-

---

1) Chr. XII, 6. Sakslased peavad neid isegi tagasi hoidma!

jututisi¹⁾ püüdnud näidata, et eestlased ja liivlased teadsid kõige kaugemaidki maailmasündmusi²⁾ ja nende tähendust ja mõju. Jääb arusaamatuks, kuidas nad niisugusel korral ei pannud tähele ega käsitanud lähemaid ja otsekohe endisse puutuvaid sündmusi. Eestlased ei takistand saksa maaletulekut ega hävitand nende asundust kohe alguses. Ei saadud aga aru, mida nad taotlesid, ka siis, kui sakslased olid juba oma lähema ümbruse valland ja hakkasid edasi tungima Eesti, vaid pidasid, nagu tähendasime, uusi kallaletungimisi lihtsaiks röövretkedeks, nagu neid olid teind senni kõik naabrid ja ka ise eestlased. Vastasel korral oleks vähemalt nüüd vastu hakatud ja ühiselt vastu hakatud³⁾ ja otsekohe püütud vaenlast ajada tagasi sinna, kust ta tulnud, ega oleks üksikute maakondade kaupa tehtud ainult selle hirmutamiseks vastu-röövkäike Lätimaale, nagu tõepoolest sündis kogu esimesel sõjajärgul. Just kõigi Dr. Luiga väidete vastu, peab tõendama, et nimelt, kui tohib nõnda öelda, diplomaatiliselt käikudes, mis nõudsid vähegi üldise seisukorra hindamist, rahutegemisel, vaenlase kitsikuse ärakasutamisel jne. on eestlased kõige nõrgemad ja lasevad endid iga kord ilmsesti sisse vedada. Nii näit. 1208. ja 1212. aasta rahutegemisel. (Chr. XII, 6; XVI, 2), kui sakslasil jõud väike või tülid ja võitlused ees teiste naabrite ja oma abiliste liivlaste ja lätlastega, teevad eestlased rahu ja peavad seda. Samasuguseid näitusi võiks tuua veelgi, on aga asjatu, kuna see isegi on kõigile ilmne.

Kohe võitluse algusest peale, aga ka teisel sõjajärgul torkab silma sideme puudus üksikute maakondade vahel: need on täiesti eraldatud ega võta üksteise saatusest suuremat osa — välja arvatud Sakala ja Ugandi, kelle vahel paistab olevat teatud ühendus, sest nad esinevad alatasa koos nii hästi sõjas kui rahutegemisel (Chr. XII, 6; XIV, 10; XV, 7, 9, XIX, 3 jne.). Nähtavasti olid need, olles kõige enam venelaste ja lätlaste sõjakäikudele aldid, harjund enam kokku hoidma, vahest oli ka nende vahel mõni lähem hõimusugulus, kuna nende asukohaks oli just praegune

1) iseäranis „Lembitu diplomaatias“ E. Kirjand. nr. 8, 9.

2) näit. Palästiinas!

3) kuna ju aru oleks saadud, et hädaoht kogu maad, kõiki maakondi varitseb.

lõunamurde ala. Ise seisukoht oli veel saarlasil, kellest eespool. Teised maakonnad sõdisid ja pidasid rahu pea alati igatiks enda ette ega hoolind pea sugugi, mis naabrid tegid, kuidas nende käsi käis, ega läind neile omal algatusel appi, kui neil tuli vaenlasega sõdida. Alles siis hakkab järjekindlasti teatud maakond sõjast osa võtma, kui sakslaste rüüstamine otsekohe temasse on puutund¹⁾. Seda võivad sakslased hästi kasutada, sõdides korraga nii mitme maakonnaga, kui nende jõule parajasti kohane, alles siis järgmiste kallale minnes, kui üks osa juba alla annud, enne neil polnud suurt karta, et vastane abi saab naabermaakonnilt. Nii võtab käsiteldaval sõjajärgul sõjast osa ainult osa Eestit: peale ugalaste, sakalaste ja saarlaste, soontaganalased, ridalased ühes teiste läänemaalastega, revellased ja vahest järvalased, kõik seda mööda, kuidas sakslased nende maad puudutavad²⁾.

Peale lätlaste vabatahtliku allaandmise ja usuvahetuse ei saa jääda tähelepanemata eestlaste täiesti vastupidine vastutulek samus asjus. Eestis sõditakse aastate viisi ega ole ikka veel juttu allaandmisest või ristimisest. Nähtavasti olid eestlased nii julged oma jõus ja nii vastuvõtmatud missionile, et nende juures järelandmist ei olnud enne lootat, kui rahvas võitluses täiesti nii hästi füüsiliselt kui vaimliselt oli masendatud. Sakslased ei hakka ühtki maakonda ristima enne, kui selle vastupanek pole murtud, milleks ristimise eel käib järjekindlasti igasse maakonda 2—3 hävitusretke ja veel enamgi. Nii tehakse Ugandi enne ristimist ligi 20 retke³⁾. Samuti Sakalasse terve rida jne. See oli järjekindel sakslaste sõdimisviis eestlaste allaheitmisel: enne murtakse lõpulikult rahva jõud ja vastupanek, siis alles haka-

---

1) Sellest järgneb, et eestlaste kokkukäimine Raigelesse ei olnud üldine. Et mitu aastat päale sõja alguse ei hakand siiski kogu maa liikuma, näitab, et eestlasil kogurahvalisi nõupidamisi ei olnud. Kuna Raigele oli Harjus, harjulased aga pea viimastena hakkasid sõjast osa võtma, võib öelda kindlasti, et Raigele nõupidamised olid ainult harjulastevahelised.

2) Kord (Chr. XV, 3) öeldakse, et „kogu Eesti“ võtab sõjakäigust osa — mis aga on liialdus, sest peale teiste maakondade, keda ei nimetata, ütleb Hendrik varsi ise, et ugalased ja sakalased puudusid. Hendriku „kogu Eesti“ on peaaegu ikka liialdus.

3) Chr. XII, 6; XIII, 5; XIV, 5, 6, jne.

takse ristima. Kogu käsitedav sõjajärk saab selt sakslaste allaheitmisviisilt teataval määral oma iseloomu, sest need ligi 4 aastat sõda kuluvad tervelt ainult sõjalisiks hävitusiks, rahva vastupaneku masendamiseks. Ja kui peale rea uute sõjakäikude järgmisel sõjajärgul ristimine ette võeti, läksid preestrid peale selle kohe jälle lõunasse tagasi, ikka veel kartes rahva äralangemist ja vaenu uut süttimist (Chr. XV, 1; XIX, 4).

Teine sõjajärk oli Eesti päris vallutusajajärk. Sakslased olid 1212. aastal teind eestlastega rahu, sest nende asjad lõunas, vahekord venelastega, leedulastega, aga ka liivlaste ja lätlastega olid läind põnevaks. Need asjad, iseäranis venelaste ja leedulaste seisukoht oli kogu esimesel sõjajärgul sünnitand raskusi ega lasknudki sakslasi täie jõuga äsuda eestlaste kallale. Nüüd, teise sõjajärgu algades, olid sakslaste käed palju vabamad. Täiesti oli lahendatud venelastega vahekord, liivlased ja lätlased olid uuesti, kindlamini kui enne alla heidetud ja sakslased võisid endid täiesti pühendada võitlusele eestlaste vastu. Tõsi küll, paari aasta pärast läheb nende seisukord jälle keeruliseks ja raskeks, nad on sunnitud otsima abi daanlasilt, kes ilmudes seisukorra teevad õieti segaseks ja Albertile sünnitavad palju muret. Aga daanlaste tulek, nii tähtis kui see oligi sakslaste seisukohalt ja tagajärjerikas meie maa ja rahva järgnevale ajaloole, käsitledava eestlaste vabadusvõitluse seisukohalt oli see lihtsalt vastaste jõu suurenemine, saksa liitlaste ilmumine, mis luues uue väerinna küll kiirendas võitluste käiku ja eestlaste allaheitmist, ei toond aga muid keerulisi komplikatsioone, mis oleksid eestlaste võitlust kergendand, või millest oleksid eestlased osand kuidagi kinni hakata neid oma kasuks tarvitades, mispärast siin seda eraldi ei tarvitse käsitleda.

Nagu öeldud, olid eestlased teind paha aimamata rahu, vist arvates, et sakslased vähemalt pikemaks ajaks on jätnud sõdimise mõtte, on tüdind võitlusist. Seepärast pidasid nad rahu ega teind omalt poolt mingisugust ettevalmistust võimaliku kallaletungimise tõrjumiseks. Läti Hendrik, kes ikka nii teravasti paneb sõjalisi toimetusi tähele, oleks selle vaevalt jätnud mainimata¹⁾, või kuigi ta seda ei märgand, oleksime pidand

1) Vrld. näit. teated eestlaste ettevalmistusist 1222. a.

tähele panema vähemalt midagi selle poole näitavat järgnevate võitluste kirjeldusest. Just vastuoksa, sõja algus tuleb eestlasile üllatusena, olgugi, et, nagu Läti Hendriku teateist paistab, sakslased algasid võitluse enne vaherahu viimast tähtpäeva, aga ikkagi oli 3 aastat ligemale mööda. Esimeste saksa käikude järgi, ütleb kroonika, hakkab kogu Eesti käärima. Paistab, kui hakkaksid nüüd eestlased osalt aru saama, milles seisab küsimus, et sakslaste püüe on nende orjastamine, või vähemalt märgatakse, et nad enne oma röövimise ja sõdimisega eestlasi ei jäta rahule, kui nad pole maalt välja aetud ja hävitatud. Seda võiks osalt välja lugeda eestlaste sõjaliste ürituste suurusest ja sihist sel sõjajärgul. Ei tehta enam paljaid väiksemaid röövkäike Lätisse ja Liivisse, et vastaseid hirmutada ja neile kahju sünnitades neilt võtta tahtmist käia puutumas eestlasi, nagu seda ütlesime esimese järgu kohta, vaid nüüd on retked suuremalt kavatsetud. Nii kohe esimeseks sõjakäiguks on kokku leppind Sakala, Ugandi, Ridala ja Saaremaa mehed ja see tehakse otse Riia vastu nähtavasti mõttega, et sakslaste asutuste südant hävitada ja sellega neist lõpulikult lahti saada¹⁾ ega ainult maad rüüstata. Suure eestlaste väekogumise kohta 1217. aastal ütleb Hendrik (Chr. XXI, 2) otsekohe, et selle mõtte oli Liivimaa kirikut hävitada. See võib olla ka ainult Hendriku sõna, kuid väe suurusest ja asjaolust, et vägi kauemat aega ootab, et siis veel suurema jõuga minna sõtta, tohiks otsustada, et siin ei mõeldud, nagu senni harilikult, ainult üllatavat röövkäiku, vaid suuremat lööki sakslasile. — Nii võib nüüd, võrreldes sõja algusega, märgata osalist sõdimisviisi muutumist ja arusaamise suurenemist sakslaste püüete ja oma sõdimise otstarbe kohta.

Teise sõjajärgu kesksündmuseks peetakse harilikult Madisepäeva lahingut 1217. a. Mõnelt poolt peetakse see isegi suurelt osalt kogu eestlaste saatuse otsustajaks. Kas õigusega? Kui vaatame selle kaotuse tagajärgi, peame otsekohe ütlema, et need ei olnud just liig suured, või koguni nii erakordselt suured, et siin oleks murdund kogu eestlaste jõud. Meie

---

1) Nagu vähe hiljemini saarlased hävitasid rootsi ja daani maaletulijad (Chr. XXIV, 3; XXVI, 4).

ei tea kui usaldatavad on Läti Hendriku arvulised teated langenuist, aga märkame, et ainsaks otsekoheseks tegelikuks tagajärjeks on sel kaotusel ainult see, et maakond, milles lahing oli ja kelle vägi kõigepealt löödi, Sakala, alla andis. Teisi osavõtjaid pidi igauht veel mindama eriti sundima. Võib aga öelda, et rahvapäraseks ja sagedasti mainituks on see lahing saand osalt teisel põhjusil. Kõige pealt see on ainukene lahing kogu vabadussõja kestel, mille päeva me teame. Sāde lahing oleks ka palju enam tuntud, kui teataks, millal see oli ja meeldetuletataks selle aastapäevi jne. Teiseks mainitakse seda lahingut ja arvatakse selle kaotus suur olevat ühenduses Lembitu surmaga, keda üldiselt peetakse tähtsaimaks eestlaste vanemaks ja rahvuskangelaseks. Viimati¹⁾ arvatakse sellest osa võtnud kogu maa, suurim osa eestlasi. Ja viimane asjaolu ongi kõige tähtsam, kui tahetakse määrata Madisepäeva lahingu tähendust. Kuigi sellest osa ei võtnud kogu maa: ainult sakalased olid vist kõik siin, kui palju teisist maakonnist, on teadmata, ugalased, saarlased, vahest läänemaalasedki puudusid, see on siiski esimene suurem, enam-vähem üldine ja ühine eestlaste esinemine. Pika sõja valusate kogemuste järgi olid eestlased ühinemise tarbe kohta arusaamisele jõudmas, esimest korda tullakse peaaegu kogu maalt kokku, et ühiselt ühist vaenlast hävitada ja saadakse täiesti lüüa. Kui Madisepäeva kaotus ei olnud, nagu eelpool nägime, otsekohe sõjaliselt kuigi otustava mõjuga eestlaste vabadusvõitluse käiku ja lõppu, oli see ometi raske hoop eestlaste algavale ühinemisele, see otsekui näitas eestlasile, kes ikka olid harjund võitlema üksikute osadena, et ühinemisest ei ole kasu. Ja vahest on asjaolu, et et eestlased peale selle kunni 1222. aasta mässuni üheskoos enam ei esine, seletatav osalt just selle moraalse löögiga, milleks neile oli Madisepäeva kaotus.

Nagu Madisepäeva lahingut on hakatud pidama tähtsaks jaolt mitmesuguseil kõrvalisil põhjusil, on ka selles langend sakalaste vanema Lembitu mõju ja tähtsust peetud suureks ja kõige suu-

1) Võiks muidugi mainida veel muid põhjusi, näit., et see sündmus üldse oli lahing teatava piiratud kohaga ega ainult röövkäik, et sellest osavõtjad umbkaudu teada, nagu selle käik ja kaotuste suurus jne.

remaks küll meie rahvusliku romantismi, meie ärkamisaja päevist saadik, ilma et Lembitust isikuna või tema võimust vane mana oleks teatud öelda midagi kindlat. Seda on tehtud peaaegu ainult sellepärast, et Läti Hendrik teda mitmel korral mainib, teisi aga mitte. Viimane asjaolu võib olla juhuslik ja oleneda sellest, et Läti Hendrik temast kui lähimate sakalaste vanemast kõige enam kuulis, väga üritlikest saarlaste ja harjulaste vanemaist aga mitte. Kuid igasugust tähendust me sel siiski ei taha eitada ega igasugust tähtsust Lembitu nimelt võtta, kuigi on täisi võimatu, et Lembitul mingisugune eriline võimukoht oli kõigi teiste vanemate seas ja kogu Eestis. Siiski tohiks paista neist teateist, mis Läti Hendrik annab Lembitust, et tema oli nähtavasti üritlikumaid ja keskmisemaid, tsentraalsemaid, kui mitte kõige tsentraalsem vähemalt Lõuna-Eesti vanemaid ¹⁾. Võime öelda veel enam. Kuna Lembit esineb 1217. a. esimese suure eestlaste ühise väe kokkukutsujana ja seega sakslaste asunduse hävitamise tarbe keskmisena õhutajana, võime sellest järeldada, et tema oli esimesi, kes selle kohta olid enam-vähem teadvusele jõudnud, nagu ta pidi olema ka esimesi, kes said aru eestlaste ühise esinemise tarvidusest. Selle esimese, pea kõigist Eesti maakonnist tuleva väe kogujana oli Lembit kindlasti üks kõige algatusvõimelisemaid Eesti vanemaid omal ajal ja jääb niisugusena, kuna me teiste vahest sama tublide vanemate nimesid ei tea, meie kaugema mineviku tähtsaimaks rahvuskangelaseks.

Siinkohal olgu öeldud veel mõni sõna saarlasist, kes sõjas teiste maakondade rahvaga võrreldes on ise seisukohal, mis iseäranis kahel esimesel järgul silma paistab, aga ka sõjalõpuni üldiselt samasuguseks jääb. Kuna neisse sõda õieti 1222. aastani ei puuduta tõsisemalt, kuna nende maa muust Eestist enam on eraldatud, kui ükski teine maakond ja nende maailm mujal, merel, võtavad nad ometi 1211. a. saadik sõjast n. üt. vabatahtlikult osa, sõdides ühes mannermaa eestlastega kord siin, kord seal sakslaste vastu, kes nende maasse ei ole puutundki, mil

1) v. näit. Lembitu sõjakäik Pihkva (Chr. XV, 10) ja kohad, kus nimetatakse „Lembitut ja teisi vanemaid“ (Chr. XVIII, 7; XXI. 3 ja ka Chr. XIX, 1).

viisil teised maakonnad, nagu eespool tõendati, ei esine. Ei ole küllalt põhjust seda seletada ainult kui meriröövlike saagihimust johtuvat võitluste ja rüüstamise võimaluse otsimist. Miks nad ei otsind seda mujalt? Oli ju meri neile lahti ja sealt saaki enam loota kui võitlusist sakslastega. Või misjaoks nad ruttavad kohe hävitama rootsi väge, mis mannermaa randa tulnud? Ei oleks vist liig julge sellega, et nad kui merimehed, kes päälegi nii mõnelgi pool käind ja nii mõndki näind, millest omis metsades elavad mannermaa eestlased ei tea, seletada, et nad viimaseist mitte ainult ei ole liikuvamad ja üritlikumad, vaid teataval määral mõtlemiseski kiiremad ja arusaajamad. Sest paistab, kui märkaks saarlased, kui sakslased on hakand tungima Eesti, varsi ise, et vaenlane teisis maakonnis, mannermaal on hädaohtlik neilegi ja seepärast lähevad nad ise saksa sissetungijate vastu võitlema ja teisi aitama, kui ka hävitavad rootsi maaletulijad. Seepärast ilmuvad nad venelaste kutsel Otepää alla 1212. aastal, samal põhjusel kuuleme neid 1218. aastal¹⁾ Sakalas rahvast sakslaste vastu üleskutsumas. Et saarlased täiesti enese ette ja alalises vaenus mannermaa eestlaste vastu oleksid eland, nagu mõnelt poolt arvatud²⁾, ei ole küll selle järgi tõenäoline. Just ümberpöörduvalt, on neil märgata vahest enam kui teisel maakondadel oma seisukorrast arusaamist ja ühistunnetki teiste eestlastega. Nende röövretk Järvamaale 1220. aastal (Chr. XXIII, 9) näib tehtud olevat kui vaenulikule, sakslasile alla annud ja sakslastega üheskoos sõdivale maale, nagu neid tehti näit. Liivisse jne, või mõnel muul teadmata tülipõhjusel. Ja kui selle mõte ka jääb hämaraks, ei tohiks veel see üksikuna kummutada kogu eelmist arvamist.

Sõja kolmas järk — eestlaste viimane üldine vastuhakkamine näib alguses lootusrikkana. Paistab, kui hakkaksid nüüd eestlased üldiselt jõudma arusaamisele oma senniste nõrkuste kohta. Niipea kui ühes maakonnas saksa või daani võim kukutatud, ei jääda enam, nagu varemalt, selle juurde, vaid minnakse kohe naabreid sütitama ja julgustama, et need sama teeksid. On jõutud täiele selgusele, et sakslased tahavad maad orjastada,

1) Chr. XXII, 2 ja 8.

2) V. näit. Seraphim, eelmainitud koht.

samuti kui teatakse, et vaatamata nende võimu täielise kokkuvarisemise peale, nad endid ei lase sellega hirmutada, vaid ikka jälle saavad püüdma eestlasi alla heita, mispärast ei jääda ka kogu maa üldisel vabanemisel ootama, mis saatus toob, vaid valmistatakse endid võitluseks, õpitakse uusi sõjariistu tarvitama ja õpetatakse teisi, käiakse mitmel korral Venemaal toetust nõutamas jne. Ja kui viimati veel Tallinn oli ainsaks vastaste toetuskohaks, ei jäeta seda ainult lähimate naabrite mureks, vaid pea-aegu kogu maalt tulevad mehed seda hävitama. Aga nende nähtavate edumärkide kõrval nüüd torkab siiski kohe silma, et rahval puudub endine julgus, ei ole, nagu alguses, kõikumata usku oma jõusse, otsitakse abi venelasilt, tehes neile suuri mõõndusi, ei juleta igalpool vastase amétnikke ja preestreid surmata või vangistadagi, kartes, et kättemaksmine tuleb siiski, kohe peale esimeste löökide antakse täieliselt alla. Varsi peale vastuhakkamise alguse märkame, et see ei ole kuidagi kavakindel, enam-vähem ühiselt kokkulepitud ja juhitud, vaid Sakala ja Ugandi talitavad eraldi, teised jälle eraldi, hajutakse, lastakse endid kilustada ja eraldi lüüa. See ei ole täisi teadlik ühinemine, endiseist nõrkusist arusaades korraldatud tegevus, vaid oma vabaduse kaotuse pärast meelegeitel, valusate kogemuste ja sõja hävituste hellaks ja araks tehtud rahva kokkukogumine.

Sõja käik oli seks liiga kiire ja äge, üksteisele ikka jälle järgnevad allajäämised ja ainult allajäämised liiga masendavad, et rahvas oleks võind millestki aru saada, et sel ajal rahva alge-line korraldus oleks võind tunduvamalt täieneda või areneda. Siiski suur samm oli seegi, milles sel lühikesel ajal nii mitmeti edasi jõuti ja sellest kui ka asjaolust, kuidas eestlased üle kogu maa omilt vastaseilt õpivad moderne sõjariistu tegema ja tarvitama, näeme, et sõja kurb lõpp ei olnud mitte tagurpidimineva või ka ainult omas arenemises tardund rahva loomulik kokkuvarisemine eluvõitluses, vaid elujõulise ja edenemisvõimelise, kuid väikese rahva allajäämine kõigi omaaegse kultuuri võitlusvahenditega varustatud ülivõimule.

Eestlased olid, võrdlemisi lähimate neid ümbritsevate rahvastega, kõige tugevamad. Nende jõud oli suurem nii hästi lätlaste kui liivlaste omast, ka venelaste ja põhjamaalaste katsete vastu endid siin maksma panna oli see küllalt tugev. Ühtki püüvat võõrast võimu ei olnud eestlased endi üle tunnud. Eestlased tundsid endid omal maal ja teataval määral lähimas ümbuseski peremeestena ja olid niisugustena iseteadvad ja uhked omas jõus. Ainult seda silmaspidades on arusaadav, kuidas eestlased saksa sissetungijaile nii kaua ja visalt vastu panevad, kuidas nad uuele vaenlasele ikka ja ikka jälle julgelt kallale kipuvad, hoolimata kõigest valusaist kogemusist, mis juba saadud eelmisis võitluses selle vastu, tormates otse kui peaga vastu müüri, kindlas usus, et seegi jõud peab nende pingutuste vastu purunema. Rahvas, kes oleks juba varemalt harjund tundma enda maal ja enda üle võõrast võimu, oleks pidand seda kuulama, sellele makse maksma jne., ei oleks nii kaua vastu pannud, ei oleks olnud nii vastuvõtmatu sakslaste missionile. Eestlased olid senni olnud seisukorra peremehed, hoolimata sellest, et neil veel ei olnud ühist riiklikku korraldust, et nad veel rahvana kokku ei hoidnud. Elu, ümbritsevad olud neilt enam ei olnud nõudnud, nad olid senni niisuguse korraldusega, nagu neil oli, olnud tugevad küllalt võitluses oma vabaduse ja olemasolu eest. Nüüd aga ilmus ootamata ja kaugelt uus vaenlane, sakslased, kes nii hästi oma korralduselt kui ka sõdimisviisilt ja -riistadelt olid tollaegse kõrgeima inimliku kultuuri edustajad — nende vastu oli loomulikult eestlaste riiklik korraldus ja sõjariistad liiga puudulikud. Kuigi eestlasil oli olnud Lääne-Euroopaga kokkupuutumisi niihästi kaubanduslikke kui sõjalisi, siiski oli see vaenlane neile uus ja tundmatu. Esimest laadi kokkupuutumisis olid eestlased etendand ainult passiivist osa, teised olid olnud ikka juhuslikud ja möödaminevad ega tuntud seepärast selle uue vaenlase võimalusi ja jõudu, kui sellega nüüd tuli võidelda pikal ajal elu ja surma peale. Täiesti tundmatu aga eestlastele oli Lääne-Euroopa sisemine maailm, mis see mõtles ja püüdis, mis selle tegusid juhtis. Kui Dr. Luiga omis eelpool mainitud kirjutusis julgeb väita, et eestlased Lääne-Euroopat võrdlemisi hästi tundsid ja selle järgi oma „diplomaatiat“ seadsid,

siis on see võimatu mitte ainult seepärast, et, nagu nägime, eestlased ei saand kaua aru sakslaste püüdeist, vaid ka sel põhjusel, et nad ei tunnud, nagu ju Dr. Luigagi möönab, moderne lääne sõjariistu ja kaitseabinõusid. Kui eestlased oleksid tunnud Lääne-Euroopat, oleksid nad kõige pealt küll omandand selle välise kultuuri, selle sõdimisviisi, selle paterellid, raudriided jne., nagu see sõja lõpul sündiski. Kuna neid aga varemalt ei osatud tarvitada, on selge, et eestlasil ei võind olla ka nii laia silma- ringi ja poliitlist arusaamist, nagu Dr. Luiga püüab näidata. See oleks olnud võimalik ainult eestlaste olles ühenduses tolle- aegse kristliku maailma ja selle haridusega. Eesti rahva saatuse traagika seisab selles, et kui nüüd jõuti selle kõrgema kultuuri piirkonda, see ainult, väliselt sündis ega selle hariduse osalisiks saadud, küll aga kaotati omast ühiskondlikust korrast needki paremused, mis eestlasil oli võrreldes lääne kultuuriga — inimese ja rahva vabadus. Ühes suhtes oli siiski see saatuse tahtmine teataval määral õnnelik: et eestlased kristianiseeriti läänest ega mitte idast. Seega sattusid eestlased lääne kultuuri piirkonda ega lõigatud haritud maailmast hoopis ära, nagu see oleks olnud ühen- duse korral Venemaaga. Ja kuigi eestlaste saatus järgnevate aasta- sadade jooksul oli karmim ega mingit kasu saadud lääne hari- dusest, on meie päevil seetõttu eesti rahva edenemine suuresti kergendatud ja vahest ainult seetõttu võimalikki.

H. Mora.

Eesti ajaloo kirjandus aastail 1915—1921.

Püüdes nimetada olugi ainult enam-vähem tähtsamaid ajaloolisi uurimusi ja kirjutusi aastail 1915—1921 *) on tegemist silmapaistvate raskustega ja nimelt igasuguste bibliograafiliste ülevaadete puudusel ei ole hõlbus teada, mis ajaloo uurimise alal sel ajal ilmunud on; veel suuremate raskustega ühenduses on erakordsete olude tõttu ilmunud uurimuste ja kirjutuste lugeda saamise võimaluse puudusel nende refereerimine ja nende üle kriitiliste märkuste tegemine. Ka ajakirja napp ruum sunnib mind mainitud aastail ilmunud uurimustest ja kirjutustest silmas pidama võrdlemisi tähtsamaidki, mainides ku. tarvis paari sõnaga nende sisu ja tehes samuti ainult lühidaid kriitilisi märkusi.

Enne ülevaate juurde minekut lubatagu ära tähendada paar asjaolu, mis viimasel ajal ajaloolises uurimises mõjunud.

Olulise ja paratamatu jälje Balti ajaloo uurimise edukuse peale jättis Tartu ülikooli venestamine, Balti ajaloo õpetooli, kohalise õiguse ajaloo jne. õpetoolide puudumine, mis kohalise ülikooli kaudu uute Balti ajaloo uurijate ettevalmistamise võimatuks tegi. Viimaste aastate jooksul on ka Balti uurijate ridadest lahkunud surma läbi sakslased Wolfgang Schlüter, Richard Hausmann, Titus Christiani, Leopold von Schröder arheoloogid Oscar Montelius ja Max Ebert jne., eestlastest Villem Reiman.

Suuresti on seganud uurimist sõda. Kui võrrelda mainitud aja (1915—1921) esimest poolt (a. 1915—1917) ja teist poolt (1917—1921), siis võidakse märgata viimase poole suuremat viljakust võrreldes esimesega.

Sõja segav mõju uurimistele on mitmeti avaldunud: uurijatel on segaste ja raskete aegade tõttu puudunud võimalus töötamiseks; uurimisaine, arhivaalid evakueeriti kastidesse pakitult Sise-Venemaale; uurijatel on puudunud materiaalsed võimalused tööde väljaandmiseks; teaduslikud seltsid, mis uurimise harrastamisele kaasa mõjusid, võisid agaramat tegevust alata aastail 1920—1921, ka siiski mitte kõik.

Kuid need aastad on siiski ajalooliselt äärmiselt suure tähtsusega, kui mitte just uute uurimuste, siis sündmuste eneste poolest. Suurte poliitiliste,

---

*) Nimetatud on ka paar tööd a. 1914, mis sõjaolude tõttu suuremale hulgale võisid tundmatuks jääda.

sotsiaalsete ja rahvuslike tuulepuhangute mõjul on kokku varisenud vanad poliitilised, rahvuslikud ja sotsiaalsed korraldused, aset andes uutele, mil teatav mõju ajaloolise uurimisegi peale on.

Meil Eestis mõõduandev selle poolest on Tartu ülikool, mil kahtlematu suurem mõju saab olema uute vaatekohtade loomisel Balti, eriti Eesti rahva ajaloos.

Asume nüüd ülevaate juurde.

Mainitud aja jooksul on tervet Baltimaade ajalugu käsitavaist teostest uues, 4. parandatud ja täiendatud trükkis ilmunud L. Arbusovi: „Grundriss der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands“ (Riga 1918. Verlag von Jonck und Polievsky VIII + 372 lhk. 8°). Uus trükk on parandatud Leonid Arbusovi poja, Leonid Arbusovi juniori poolt isa maha jäetud paberite järele. Parandused on tehtud uuemate uurimiste najal, nii on see raamat enneilmunud üldiste Balti ajalugudega võrreldes teaduslikum. Iseäranis tõstatavad raamatu väärtust tarvitamisel hoolikalt kokku seatud tabelid paavstide, Vene suurvürstide ja tsaaride, Saksa keisrite ja kuningate, samuti Daani, Poola, Rootsi kuningate, ordu kõrgemeistrite, Liivimaa ordumeistrite, piiskoppide, Rootsi ja Vene kindralkuberneride jne. nimede ja valitsus-või tegevus-aja kronoloogilise äratähendamisega; raamatule on kaart juurdelisatud.

Peasjaliselt [sõjaolude tõttu ilmus Tartu Õpetatud Eesti Seltsi aasta-raamat „Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft“ 1914—1920 peale pika vaheaja Tartus (IV + 207 lhk.) Selles äratrükitud teaduslikest ettekannetest on nimetamisvääriline Titus Christiani: Martin Kuivleha und Hertzog Magnus von Holstein. Huvitavaks lisaks Eesti kohanimedele uurimisele on kirikuõpetaja Westrèn Dolli sellesisulised kirjutused ja eestlaste sisserändamise üle Läänemere äärde prof. A. M. Tallgreni artikkel: „Zur Einwanderung der Esten“.

Nil ilmus ka läinud aastal Riia muinsuse ja ajaloo uurimise Seltsi väljaandel „Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga aus dem Jahre 1914“ (Januar-Mai“ (Riga, Druck von W. F. Häcker, 1914—1921, 199 lhk.) Teaduslike kirjutuste hulgas, mis selles ära trükitud, võiks eestkätt nimetada Keüssleri „Die Nationalität des Chronisten Heinrich von Lettland (Heinrich von Lon) und sein Lebensgang“, milles autor püüab Läti Hendrikus mitte pärismaalast — eestlast, „liivlast või lätlast, vaid sakslast (Heinrich von Loni) näha.

Liivimaa rekatoliseerimise aega puudutab W. Heine „Miscellen zur Geschichte des Jesuitenordens in Livland“ ja selle järelkaja H. v. Bruiningki: „Die Nachwirkungen der Gegenreformation in Livland“. Sama Riias tegutseva seltsi väljaannete hulka kuulub „Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte“ (Berlin 1914, Verlag von Georg Reimer, 415 lhk 4°). Selles uurimustekogus avaldatud teaduslikud artiklid on Balti ettevalmistava komitee poolt korraldatud

tööd Pihkvas ärapidada kavatsatud XVI Arheoloogiliseks kongressiks 1914 a. Suurem osa avaldatud kirjutustest on arheoloogilise sisuga või jälle on nende eesmärgiks arheoloogilise uurimise organiseerimine Baltimaal, arhiivide, ajalooliste mälestusmärkide alalhoidmise, ajaloo seisukorra ülevaade ja eel-seisvate tehtavate äratähendamine, kuna võrdlemisi vähem osa sisu puht-ajaloolise uurimuse vili on. Arheoloogiliste artiklite autorite hulgas esinevad silmapaistvamad uurijad Baltimaal, nagu Richard Hausmann ja Martin Bolz jne. ja sarnased tuntud nimed väljaspoolt, nagu Oscar Montelius ja Max Ebert.

Ruumi nappuse pärast olgu mainitud siin ainult kaks arheoloogilist kirjutust, mis läänemere idakalda ja läänekalda suhteid 10., 11. aastasadel puudutavad: Oscar Montelius „Schwedische Runensteine und das Ost-Baltikum“ ja Max Ebert: „Zu den Beziehungen der Ostseeprovinzen mit Skandinavien in der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts.“

Ajaloolistest artiklitest puudutab Harald Cosacki: „Zur Geschichte der auswärtigen Verwicklungen des Ordens in Livland 1478—1483“ toetades teaduslike uurimuste ja allikamaterjali peale ordu vahetõrja a. 1478—1483 võõrasvõimudega, väites, et Venemaal sel ajal veel pealetungimise mõttes passiivne oli. Theodor Doebner püüab kirjutuses „Die Lage der Ymera“, Ymera jões Säde jõe näha, mitte age Jumera jõe, nagu Baerent ja Ballod. Sama seltsi teaduslike väljaannete seeria „Mitteilungen aus der livländischen Geschichte“ on rikastunud 21. ande kolmanda vihuga (Riga, 1921 173—290 lk.).

Ulatus ja sisu poolest silmapaistvam kirjutus selles on Dr. A. v. Bulmerineqi: „Die Besiedlung der Mark der Stadt Riga 1201—1600“, millele lisaks lõpus ära trükitud dokumendid. Uurimus käsitleb linnamaade valitsemist, kohtupidamist neil, kogukonna korraldust, maksusid taludest jne. talupidamist, päristalupoegade, sulaste ja maatööliste olukorda.

A. 1915—1921 ilmunud teaduslikest töist tähtsama koha pärib enesele suuruse, kui ka sisu, s. o. teadusliku väärtuse poolest Leonid Arbusovi noorema uurimus reformatsioonil sissetoomisest Baltimaale pealkirja all: „Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland“. Raamat ilmus kahes osas, esimene — 1919, teine — 1921 uurimuste seeria „Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte“ III andena (esimene ja teine on kokku XIX+851 lk.). Et raamatu üle ajaloolise ajakirja veergudel pikem arvustus ilmub, siis loobun siin selle üle märkuste tegemisest. Sama autori: „Wolter von Plettenberg und der Untergang des Deutschen Ordens in Preussen“ (Eine Studie aus der Reformationszeit Livlands, Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Leipzig, 1919, 85 lk.) käsitleb Liivimaa ordumeistri vahetõrja Preisi kõrgemeistri Albrechti ja saksameistriga ja Plettenbergi püüet viia Liivimaa lähemasse vahetõrja Saksa keiserrüügiga.

Teine tähtsam uurimus meie ajaloo alalt on Soome teadusmehel Werner Tavastjerna: Pohjoismaiden viisikolmatta vuotinen sota (Põhjamaade 25-aastane sõda), kujutades 1570. ja 1590. aastate vahelist aega. Teos on ilmunud Soome ajaloolise selti ajalooliste uurimuste seeria esimese andena Helsingis 1918—1920 (XIX+784 lhk.). Teose sisu puudutab 25-aastast sõda 16. aastasaja teisel poolel Rootsi, Poola ja Vene vahel, mil sõja tallermaaks suuremal määral Soome ja Eestimaa oli ja mil meie maa eest võitlesid siin ühes Rootsi vägedega Soome väed.

Raamatu suur väärtus muu seas seisab selles, et autor seda sõda maa-alaliselt kui ka sõdivate poolte mõttes täies ulatuses püüab võtta, mis võimaldab võitlusest õige pildi loomise.

Võrreldes seniste uurimustega sisaldab Tavastjerna oma uut sündmuste ja sündmustest osavõtjate teguviise valgustamist ja mõistmist; kasutanud on ta Rootsi ja Soome arhiive.

Mõnevõrra imestama panev on see, et autor kõneldes sündmustest Eestimaal ei tsiteeri Russovi kroonika järele otsekohe, vaid koguni väljavõtetest Russovist Hjärne kroonika järele, nii ei nimeta ta ka mitte mõnda Balti autorit; kuid sisuliselt see töö peale palju mõjunud ei ole.

16. aastasaja, Rootsi aja alguse uurimisel Eestimaal töötab huvitavaks saada Soome riigiarhivaariuse Kaarlo Blomstedti uurimus Henrik Klaasson Horni üle, millest seni on ilmunud Helsingi ülikooli väitekirjara uurimuse esimene osa: Henrik Klauinpoika Horn, käsitab Horni tegevust Gustav Vaasa ja hertsog Johani teenistuses, kuna teine osa peaks käsitama Horni tegevust Eestimaa maavalitsejana Erik XIV teenistuses.

Rootsi valitsuse esimesi päivi Eestimaal puudutabki Kaarlo Blomstedti kirjutus Historiallinen Aikakauskirjas (1921, Nr. 4) pealkirja all: Juhana Herttuasta v. 1563 luopuneiden suhde hallitsijan vaihdokseen v. 1568* (Hertsog Johanist 1563. a. loobunute suhe 1568. a. valitsuse vahetusega), kus ta peajasjaliselt selgitab hertsog Johani ja Eestimaa maavalitseja Henrik Klaosson Horni põnevat vahekorda.

Põhja sõja, iseäranis selle esimese aasta uurimisele lisaks on ka Prof. K. O. Lindquisti 1919. a. ilmunud teos „Isonvihan aika Suomessa“ (Põhja sõja aeg Soomes), nii palju kui see teos valgustab nende Soome vägede tegevust, mis võtsid osa sõjast meie maal.

Ülevaate sellest, mis Eesti ajaloo uurimuse alal juba tehtud ja mis veel teha tuleb, annab Arvi Korhonen omas kirjutuses „Viron historian tutkimuksen tehtävistä“ (Eesti ajaloo uurimuse ülesannetest) Historiallinen Aikakauskirja 1919 a. 2. ja 3. numbrid (lhk. 78—94).

Nii siis on viimastel aastatel Soome teadusmehed tuntavalt lisa meie ajaloo uurimisele annud.

Põhjamais ilmunud meie kodumaa ajalugu käsitavaist uurimustest tähelepanemiseväärilised on Rootsi teadusmeeste kirjutused Põhja sõja üle. Põhjalikum ja tähtsam neist on Narva operatsiooni ja lahingu kirjeldus Rootsi kindralstaabi poolt 1918. a. ilmunud 4-andelise teose: „Karl XII på slagfäl-

tet" (Kaarel XII lahinguväljal) teises andes. See kirjutus valgustab Narva operatsiooni strateegilist ja taktilist külge, milleks tagajärjerrikkalt kasutatud on need uued allikad, mis Rootsis väetilemate, sõdurite jne. päevaraamatute ja kirjade näol ilmunud.

Narva operatsiooni ja Kaarel XII Laiusel viibimist käsitab 1916. a. ilmunud Aug. Quennerstedti teos: „Ur Carl XII lefnad" (Kaarel XII elust).

Narva operatsiooni kujutamist täiendav on ka endise Eestimaa rüütelkonna, Eestimaa konsistoriumi, endise Tallinna Rootsi arhiivi jne. aine tarvitamise najal sündinud praost Rudolph Vinkleri artikkel „König Karls XII Zug nach Narva im Jahre 1700", mis ilmus ajakirja „Deutsche Monatschrift für Russland" 1914. a. aastakäigus. Vinkler näitab omas kirjutuses, mis-suguseid raskusi ja koormaid kandis Narva operatsioonis Rootsi sõjavägede Pärnust ja Ruhjast Narva alla küütimise, moona jne. muretsemise, öökorteritesse ja magasiinidesse juureveo ja vägede järeleveoga. Vaatamata vähese süstemaatilise peale on kirjutus huvitav.

Linnade ajaloo lisa saanud on Tartu linna ajalugu endise Tartu linna arhivaariuse T. Christiani raamatukese läbi: „Die Neubildung des Dorpater Rates zu Beginn der Polenzeit" (ilmund Tartus 1919. a.), milles kujutatakse Tartu magistraadi uuesti ellukutsumist peale laastavat ja iseäranis Tartu linnale rasket Vene sõda. Uurimus on hoolikalt arhiivimaterjali najal sündinud, kuid kuiv ja sünteesi poolst kahvatu võitu.

Tartu linna ja Toome mäe tekkimist ja kohakirjeldust, samuti ka mõnevõrra uut konstitutsiooni ja privileegiumite üle sisaldab raamatukene „Aus Dorpats Vergangenheit" Dr. Richard Otto artikliga: „Zur Ortsbeschreibung und Entstehungsgeschichte von Burg und Stadt Dorpat" ja Titus Christiani: „Einiges über die Verfassung und Privilegien der Stadt Dorpat".

Kodumaa agraar-, sotsiaal- ja pärisorjuse ajalugu ei ole saanud iseäranis vanemas osas nimetamisväärilist lisa uute uurimuste ja teaduslikkute artiklite läbi.

Tuntud keskaja vaimulikkude rüütelordude ajalugude uurija Hans Prutzi kõne Baieri kuninglikus Teaduste Akadeemias on ka ilmunud eriraamatuna nimetatud akadeemia teaduslikkude väljaannete hulgas Münchenis 1916. a. (54 lhk.) pealkirjaga: „Der Kampf um die Leibeigenschaft in Livland" ja sisaldab mõnevõrra traditsionaalseist Balti-Saksa ajaloolastest lahkuminevaid vaateid ja arusaamisi Balti saksluse iseloomu, pärisorjuse kujunemise, selle eest ja vastu võitlemise ja ärakaotamise üle. Kahju, et enam erapooletuma pilguga autorit küsimuse käsitamisel on seganud napp kirjanduse ja veel napim allikate tundmine.

Traditsionaalsetele Saksa vaadetele mõnevõrra vastukäiv pärisorjuse kujunemisest arusaamisest on ka J. Sitska kirjutus Eesti kirjanduse 1917. aastakäigus (lhk. 1—11 ja 49—56) „Kuidas pärisorjus meile tuli". Ar-

tikli kirjutamisel on autor arvesse võtnud peale sellekohase kirjanduse veel allikaid (Bunge arhiivi).

W. Semtsewi (F. Garaisi) Tartus 1916. a. ilmunud kaheosaline teos (86 + 76 lhk): „Остатки феодальнаго строя въ Прибалтійскомъ краѣ“ (I. Дворянскія привилегіи въ аграрномъ дѣлѣ ja II Организация дворянскихъ обществъ прибалтійскихъ губерній. Строй евангелической лютеранской церкви въ прибалтійскомъ краѣ) on ülevaade Balti aadli eesõigustest 19. aastasaja lõpul ja 20. aastasaja algusel: aadli korporatsioonide korraldusest, agraar-eesõigustest ja eesõigustatud seisukohast Luteruse kiriku vaimulikkude ametisse määramisel jne. See töö on tekkinud enam kohalikkude seaduste, kui dokumentide tundmise najal.

Liber census Daniae's ettätulevate Eesti kohanime seletamist on edasi arendanud ja võrreldes endiste seletustega mõnesuguste uute positiivsete tagajärgede juurde jõudnud M. I. Eisen omas teoses „Daani hindamise raamat — Liber census Daniae“ (kirjastus „Varrak“, 1919. a., 96 + 7 lhk.). Ebamugava mulje raamatu lugemisel jätab see, et autor kirjandust hooletult tsiteerib, jättes nimetamata tsiteeritava autori teose nime või teose lhk., ka keel on sagedasti konarline ja ebatäpne; kuid sellegipärast on raamat soovitamistväärne.

Tähtsamate ajalooliste isikute, nende tegevuse jne. üle on võrdlemisi vähe töid ilmunud.

Ilmuist käsitab Helmi Neggo „Johann Reinhold Patkuli“ (ilmunud „Varraku“ kirj. Tallinnas 1920, 58 lhk. 8°) peajasjaliselt Patkuli elulugu, ilma et ta sügavamalt arvesse võtaks neid sündmusi, milles Patkuli isik kaasa mõjuv oli. Autori poolt üles loetud tarvitatud allikate ja kirjanduse hulgas puuduvad Chr. Kelchi kroonika Continuation ja tähtsa Rootsi ajaloolase Ferd. Carlsoni: „Sveriges Historia under Carl den elftes regering“.

Võrreldes endiste töödega, iseäranis Anton Buchholtzi „Beiträge zur Lebensgeschichte Johann Reinhold Patkuls“ (Leipzig 1893) ei too autor Patkuli uurimusse midagi uut. Siiski on raamat soovitav neile, kel Patkuli üle kirjutatud literatuur võõras.

Eesti rahva hariduse ja vabaduse eelvõitluse ajaloos tuntud Torma kirikuõpetaja Johann Georg Eisen von Schwartzenbergi elutegevuse, vaated ja piirid on vaatluse aluseks võtnud A. Jürgenstein raamatukeses „Huvitav peatükk Eesti minevikust“ (Postimehe“ kirj., Tartus 1921, 32 lhk.)

Ka kodumaa kiriku, kooli ja hariduse ajalugu on mõnevõrra rikastunud osalt võõraste, osalt oma maa meeste töö läbi. — Tähtsama täienduse saanud on Liivimaa kiriku ajalugu Rootsi valitsuse ajal (a. 1621—1660) Ernst Hjalmar J. Lundströmi töö läbi: „Bidrag till Livlands kyrkohistoria under den svenska tidens första skede“. (Lisa Liivimaa kiriku ajaloole Rootsi võimu esimesel poolel). Töö on ilmunud Stockholmis 1914. a. ja sisaldab XX + 301 lhk., millest umbes 100 lhk. dokumente ära trükitud.

Selle peale vaatamata, et töö mitte-ajaloolane kirjutanud ja et töös iseäranis esimene osa vigade all kannatab, on töö peaosas väärtuslik, mida veel tõsta aitavad raamatu lõpposas ära trükitud dokumendid, mis saadud Rootsi riigiarhiivist.

Eestimaa kiriku ajalugu on täienenud agara ja juba varemalt mitme eri kirjutusega Eesti- ja Liivimaa kiriku ajaloo ja hariduse üle tuttavaks saanud Fr. Vestlingi uue teosega „Estlands kyrka 1571—1644“ (Eestimaa kirik 1571—1644), ilmunud Rootsis Kyrkohistorisk tidskriftis XXI.

Kodumaal on usuelu uurimine V. Reimani, Helmi Reimani, M. J. Eiseni kirjutuste läbi kasvanud ¹⁾.

Pärnu ülikooli ajaloo uurimine on edasi arendatud Tartu ülikooli prof. A. R. Cederbergi hoolika ja huvitava artikliga, mis Soome teaduslikus väljaandes Historialainen arkisto's 1921. a. ilmunud: „Suomalaiset ja inkeriläiset ylioppilaat Tarton-Pärnün yliopistossa v. v. 1690—1710“ (Soome ja Ingeri üliõpilased Tartu-Pärnu ülikoolis a. 1690—1710).

Eesti rahvakooli ajaloo uurimisega 19. aastasaja esimesel poolel on tegemist teinud prof. J. Kõpp, kes kasutades Laiuse kiriku arhiivi kirjutanud Eesti Kirjanduses 1920 (nr. 1 ja 2 lhk. 31—45 ja nr. 4 lhk. 97—113): „Rahvakooli olust Lõuna-Eestis teisel vabaduse aastakümnel“ ja samas aastakäigus veel: „Rahvakooli olust Tartu ja Võru maakonnas 1839“ (lhk. 267—212).

Meie esiisade enne-ajaloolist kombeõigust on uurinud A. Kruusberg. Tema tööviljana on ilmunud esialgu „Eesti Kirjanduse“ (1920) artiklina ja pärast eriraamatuna: „Esiisade enne-ajalooline õigus“ (Tartus 1920, 95 lhk.)

Tööst on ilmunud esimene osa, sisaldades perekonna õigust, käsitades mehe ja naise, vanemate ja laste vahekorda. Kõneledes mehest ja naisest, otsib autor hetärismi jälgi ja riismeid Eestis, puudutab sugulaste abielu, ema-, isaõigust, naise tõmbamist ja ostmist, poligaamiat ja monogaamiat, kõneledes vanematest ja lastest puudutab autor vanemate ja laste vahekorda, laste hukkamist ja äraheitmist ja raukade surmamist.

Vist küll oleks hoolas autor veel suurema tänu ära teeninud, kui ta enam tähelepanu oleks pööranud esialgse materjali kogumisele, selle väärtuse hindamisele kui sünteeside tegemisele, mil väga problemaatiline väärtus, seda enam et autor sünteeside tegemisel ilma põhjaliku kriitikata esiisade enneajaloolise õiguse äramääramisel tarvitab ainet hilisemalt aegadelt ²⁾.

---

1) Vaata: V. Reiman „Eesti rahva usuelu 1587“ (Eesti kultuura IV a. 1915. lhk. 171—178); Helmi Reiman: Eestlaste matusekombed (Eesti kultuura, IV lhk. 123—164) ja M. J. Eiseni: „Kaks ausate kommete edendajat kirikus“ (Eesti kultuura IV, lhk. 178—186).

2) Olgu juhitud siin tähelepanu ka veel M. Raua kirjutusele „Eesti armuilmast“ (Postimehe“ kirjakogu, Eesti kultuura IV, Tartus, 1915, 3—100 lhk.) Kirjutus on mitte-teaduslik ja vähe süstemaatiline, kuid siiski huvitav kui mõnesugune aine kogu.

Eestikeelne ajaloo allikakirjandus on rikastunud 16-aastasaja tähtsama kroonikeri Balthasar Russovi „Chronica der Provintz Lyfflandt“ tõlkimisega Eesti keelde K. Leetbergi läbi nime all Balthasar Russovi „Liivimaa kroonika“ [Tõlge ilmus Tartus] kahes osas Eesti Kirjanduse Seltsi Ajaloo toimkonna toimetuste all nr. I-a (a. 1920) ja I-b (1921)]. Tõlge on korralik; K. Leetberg on annud sellele, tarvitades osalt vanemat keelt, osalt rahvapäraseid ütelsi jne. arhailisema ilme.

Tõlke tarvitamist koolis hõlbustavad erisündmustele jne. antud pealkirjad. Kahjatseda tuleb, et puuduvad tekstile juurdelisatud seletused, mis kroonika tarvitamist raskendab.

Allikate väljaannetest nimetamisvääriline on veel A. Kruusbergi poolt korraldatud „Aadu Grenzsteini võitlus Jaan Tõnissoniga“ (ilmus varemalt osalt Eesti Kirjanduses 1921, uuesti täielisemalt „Odamehe“ kirjastusel, Tartus 1921, 74 + 6 lhk., Eesti ajaloo arhiivi esimese vihuna).

Raamat sisaldab seni üldsusele tundmatuid Grenzsteini salakaebusi selleaegsete Vene siseministrile ja põllutööministrile „Postimehe“ ja selleaegse tsensoori J. Jõgeweri peale; peale selle veel katkeid Grenzsteini kirjadest. Avaldatud dokumentidele on juurde lisatud korraldaja A. Kruusbergi poolt eessõna, äärmärkuste ja väljavõtete näol Grenzsteini surma puhul ilmunud kirjutustest.

Meie lähema mineviku aastakümned ja Saksa okkupatsioon on vaatluse aluseks võetud Hans Kruusi teostes „Linn ja küla Eestis“ („Noor Eesti“ kirjastus Tartus 1920, 108 lhk.), „Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina“ („Odamees“, Tartus, 1921, 113 lhk.) ja „Saksa okkupatsioon Eestis“ („Odamehe“ kirjastus, Tartus, MCMXX, 175 lhk.).

„Linn ja küla“ käsitleb linna ja küla arenemist ja vahekorda Eestis viimastel aastakümnetel, mil Eesti rahvuslik elu suurema hooga edenema hakkas; näidatud on statistilise kirjanduse abil linnade kasvamine elanikkude arvu poolest, nende kasvav kultuuriline mõju, linna ja küla osa Eesti kirjanduses jne. Arvesse võetud on linna ja küla arenemises peajasjaliselt rahvuskultuuriline element.

Raamat „Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina“ põhjeneb sellekohase materjali, nagu „Postimehe“ juhtkirjade jne. tundmisel ja puudutab Jaan Tõnissoni vahekorda Balti saksluse, Vene riikluse ja valitsusega, näitab Tõnissoni Eesti kodanlust majanduslikult kindlustamas ja Eesti rahvusluse ideoloogina. Üldine perspektiiv on antud peatükiga „Ühiskondlik-poliitilised ja majanduslikud olud Eestis XIX aastasaja lõpul ja XX algul“.

Vähem vaeva on autor näinud viimases teoses „Saksa okkupatsioon Eestis“; osa põhjusi on muidugi selles, et tal võimalik ei ole olnud kõike okkupatsiooni aja kohta käivat materjali kätte saada: osalt viidi see Saksamaale, osalt jälle hävitati okkupatsiooni võimude poolt.

Autor püüab objektiivne olla, selle läbi on tal õnnestanud, muidugi arvesse võttes vaeva, mis ta näinud, mõnes osas üsna korralikku ülevaadet anda; olgu siiski tähendatud, et teda siiski on seganud mõnevõrra parteiline ideoloogia.

Võrdlemisi kõige väärtuslikum viimase aja ülevaadetest on Eduard Laamani „Eesti lahkumine Vene riigist“ („Varrak“, 1921, 136 lhk.), mis Eesti rahva vabanemist Vene riigist käsitab, selle vastutöötavaid ja kaasaaitavaid mõjusid puudutades. Kirjutus põhjeneb laialisema publitsistilise materjali tundmisel, selle hoolikal analüüsil ja ettevaatlikult ja kainelt tehtud sünteisidel ja on nii siis selle ajajärgu ülevaadena praegu tingimata tarviline.

Otsekoheses ühenduses sisuliselt on Laamani teosega meic tähtsama diplomaadi surnud Jaan Poska „Päevaraamat Pariisi rahukonverentsilt“, millele juure lisatud Eduard Laamani järeldsõna: „Eesti välissuatkond ja Pariisi rahukonverents“ (kirjastus „Waba Maa“, Tallinnas, 1921, 96 lhk.).

Eesti vabadussõjaga ühenduses on mõned viimasel ajal ilmunud tööd. Kõige pealt olgu nimetatud: J. Poopuu „Sõda Landeswehriiga“ (Tallinna Eesti Kirjastus-Ühisuse kirjastus, 1921, 67 lhk. ühes 2 kaardiga). Raamat annab üldise ajaliku kujutuse Landeswehri vastasest sõjast. Landeswehri operatsiooni puudutav on ka V. d. Goltzi „Meine Sendung in Finnland und im Baltikum“ (Verlag von K. F. Koehler, Leipzig 1920, 312 lhk.). Raamat käsitab üldse sakslaste kavatsusi ja tegevust Idas, criti Kuramaal ja kokkupõrget Eesti Vabariigiga, Võnnu operatsiooni jne. Raamatu väärtus esineb muu seas selles, et autor kaunis avallikult vahel oma ja Saksa kavatsustest näib kõnelevat. Huvitavat materjali Eesti vabadussõja ajaloo uurimiseks pakuvad ka admiral J. Pitka memuaarid Eesti vabadussõja ajalt (Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisus, 1921).

Soome Põhja poegade tegevusest ühes isiklike muljetega Eestist annab ülevaate J. E. Sainio „Pohjan pojat Virossa“ (kustannusosakeyhtis „Otava“, 1919, 199 lhk.).

Pilku tagasiheites näeme, et kõige põhjalikuma ja täielisema lisa a. 1915—1921 uute uurimuste ja kujutuste läbi saanud on 16. aastasada Leonid Arbusowi, Verner Tavastjerna, Kaarlo Blomstedti, Fr. Westlingi, Bruiningki, Reimani ja teiste uurimuste läbi, sellele järgneb 19. aastasaja lõpp ja 20. aastasaja algus. Viimastel töödel puudub küll teaduslik põhjalikkus; nad on peale mõne erandi enamini ülevaated, kui teaduslikud uurimused.

Silmapaistev on ka see, et suurem osa uurimustest ja kirjutustest kultuurihistorilised, usu-, kiriku-, kooli-, hariduse ajalugu puudutavad on, nagu peaaegselt Arbusovi teos reformatsiooni sissetoomise, Lundströmi ja Westlingi jne. teosed, kuna poliitiline ajalugu peaaegselt vanemas ajas (16. aastasada) lisa saanud Tavastjerna töö ja Eesti vabanemine Venest — Eduard Laamani raamatute läbi.

H. Sepp.

Vastutav toimetaja: P. Treiberg.
Väljaandja: Akadeemiline Ajaloo-Selts.

Trükikoda Ed. Bergmann, Tartu.

E. K.-Ü. „Postimehe“ raamatukauplus

soovitab

Bergmann, Dr. J. Tartu ülikooli professor. Napoleon ja eelviimane ilmasõda. Ühe võimupoliitikuse elulugu. Tema 100-aastase surmapäeva puhul. Eesti keelde tõlkinud A. Jürgenstein. 132 lhk. 10 pildiga, ilusal valgel paberil	160.—
Jürgenstein, A. Huvitav peatükk Eesti minevikust. Johann Georg Eisen von Schwartzenberg (Torma-Lohusoo õpetaja 1746—1775)	20.—
Eisen, M. J. Kodumaa ajalugu. Tähtsamad peatükid Eesti minevikust	20.—
Reimann, Eesti kultura II.	125.—
„ . . . . . III.	150.—
Kruusberg, Esiisade enneajalooline õigus I.	60.—
Eesti Vabaduse Sõda XI. 1918. — II. 1920. Tervishoidline osa. Sõjaväe Tervishoiu Valitsuse väljaanne.	400.—
Jürgenstein, A. Nipet-Näpet Eesti kaugemast ja lähemast minevikust	50.—

„Odamees“ Carl Sarap

Odamehe kirjastusel on ilmunud ja saada igast raamatukauplusest:

Hans Kruus: Saksa okupatsioon Eestis.

Sisu: Eessõna. Eestimaa okkupeerimine. Politseivõimu korraldamas. Surve all. Saksa koolipoliitika. Saksa okupatsioon ja Eesti töörahvas. Maad majanduslikult eksploateerimas. Balti hertsogiriiki loomas. Okupatsiooni võimu langemine. Eesti-Saksa vahekorra arenemine ja Saksa okupatsioon. 175 lhk. Hind 150.—

Hans Kruus: Jaan Tõnisson Eesti kodanluse juhina.

Sisu: Ühiskondlik-poliitilised ja majanduslikud olud Eestis XIX aasta-saja lõpul ja XX algul. Vahekord Balti sakslusega. Vahekord Vene riikluse ja valitsusega. Eesti kodanlust majanduslikult kindlustamas. Jaan Tõnisson rahvustluse ideoloogina. Käidud maa järele. 113 lhk. Hind 90.—

Ajaloo arhiiv I: Aadu Grenzsteini võitlus Jaan Tõnissoniga. Korraldanud A. Kruusberg.

Sisu: Toimetuse eessõna. A. Grenzsteini müüdavus. A. Grenzsteini salakaebused. Katked A. Grenzsteini kirjadest. Kirjutused A. Grenzsteini surma puhul. Rahuleping. Nimestik. Hind 75.—

Ajaloo arhiiv II: Venestamise tulekul. Mälestused ja dokumendid. Korraldanud A. Kruusberg.

Sisu: Äärmärkused J. V. Jannseni müüdavuse asjus. Üks poliitilis-histoorialine näitemäng. Epistel. Rahvusliku liikumisaja sekeldused: I. Sissejuhatus, II. Jakob Rothberg, III. Gatshina kiri, IV. C. Treffnerile saadetud kiri, V. Eesti saadikute märgukiri Vene keiser Aleksander III-le 19. juunist 1881. Eesti ärkamisaja tegelaste koosolek 11. septembril 1878. Nimestik. Hind 60.—

Peeter Grünfeldt: Mälestused Juhan Liivist Hind 30.—ja 40.—

Raamatud saadetakse postijäreilmaksul koju kätte. Nimekirjad hinnata.

„Odamees“.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„Ajalooline Ajakiri“

ilmub neli korda aastas, kaks numbrit kevad- ja kaks sügissemestril. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. „Ajalooline Ajakiri“ tahab pöörduda tähelepanu kõigile nähtustele kodumaa ajaloo uurimise alal ja jälgib peajoontes ka üldise ajaloo uurimise edusamme väljaspool meie kodumaad.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 100 marka aastas. Üksik number 30 marka.

„Ajaloolise Ajakirja“ võetakse ka kuulutusi vastu. Kuulutuste lehekülg maksab — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Gildi tänav nr. 8, Eesti Kirjanduse Seltsi büroos. Aadress postisaadetistele: Tartu, postkast nr. 25 „Ajalooline Ajakiri“.

Järgmine number ilmub maikuu algusel ja sisaldab artikleid prof. A. R. Cederbergilt, prof. A. M. Tallgrenilt, P. Treibergilt ja teistelt. Kolmas number ilmub käesoleva aasta septembri, neljas — detsembri kuul.

„Ajaloolise Ajakirja“ I aastakäigu (1922.) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lhk.
Tööd alates	1—2
Pärtel Bauman , Kreeka kultuuri universalism	6—13
A. R. Coderberg , Tähtis uurimisülesanne	3—6
„ Harald Hjärne. Mõned äärjooned tema tegevusest.	130—133
Linda Motslang , Ülevaade Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevusest 1920.—1922.	97—106
H. Mora , Eestlaste vabadusvõitlusest 700-ja aasta eest.	14—31
H. Oldekop , Mõned kriitilised märkused uuema kirjanduse kohta Läti Hendriku üle	41—52
H. Sepp , Hermann Poorteni kirjad kui huvitav lisaaine Narva piiramise ja lahingu uurimiseks	81—96
A. M. Tallgren , Richard Hausmann arheoloogina	53—57
„ Eesti eelajaloolised liikumata muinasjäänused (piltidega)	121—130
P. Treiberg , Bismarck ja Wilhelm II uute hallikate valgustusel	58—66
„ Krahy S. Witte memuaarid	134—142

Dokumendid.

A. R. C[oderberg] , Vene vangide jutustus Erastvere lahingust 30. detsembril 1701	66—69
A. R. C[oderberg] , Keiser Aleksander I eestikeelne kuulutus Napoleoni sõjakäigu puhul Venemaal 1812. a.	70—73
R. K[onkman] , Dokument talupoegade vastuhakkamise kohta Karulas 1784. a.	107—108
A. R. C[oderberg] , Huvitav teadaanne keiser Peeter III esinemise kohta Venemaal 1788. a.	142—144

Ülevaated.

Eesti ajalookirjandus aastail 1915.—1921. H. Sepp	32—40
Põhjamaade ajalookirjandus aastail 1914.—1921. A. R. Coderberg	74—79
Kirjandus vana ajaloo alal aastail 1914.—1922. P. Bauman	109—117
Ajalookirjandus üldise ajaloo alal a. 1918—22. I. H. Oldekop	145—154

V a r i a.

Arvustused ja märkused	80, 117—120, 155—156
----------------------------------	----------------------

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„Ajalooline Ajakiri“

ilmub neli korda aastas, kaks numbrit kevad- ja kaks sügissemestril. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eeskätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. „Ajalooline Ajakiri“ tahab pöörda tähelepanu kõigile nähtustele kodumaa ajaloo uurimise alal ja jälgib peajoontes ka üldise ajaloo uurimise edusamme väljaspool meie kodumaad.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 100 marka aastas. Üksik number 30 marka.

„Ajaloolisse Ajakirja“ võetakse ka kuulutusi vastu. Kuulutuste lehekülg maksab — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Gildi tänav nr. 8, Eesti Kirjanduse Seltsi büroos. Aadress postisaadetistele: Tartu, postkast nr. 25 „Ajalooline Ajakiri“.

Järgmine number ilmub maikuu algusel ja sisaldab artikleid prof. A. R. Cederbergilt, prof. A. M. Tallgrenilt, P. Treibergilt ja teistelt. Kolmas number ilmub käesoleva aasta septembri, neljas — detsembri kuul.

„Ajaloolise Ajakirja“ I aastakäigu (1922.) sisu.

Üldise sisuga artiklid.

	Lhk.
Tööd alates	1—2
Pärtel Bauman , Kreeka kultuuri universalism	6—13
A. R. Coderberg , Tähtis uurimisülesanne	3—6
„ Harald Hjärne. Mõned äärjooned tema tegevusest.	130—133
Linda Motslang , Ülevaade Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevusest 1920.—1922.	97—106
H. Mora , Eestlaste vabadusvõitlusest 700-ja aasta eest.	14—31
H. Oldekop , Mõned kriitilised märkused uuema kirjanduse kohta Läti Hendriku üle	41—52
H. Sepp , Hermann Poorteni kirjad kui huvitav lisaaine Narva piiramise ja lahingu uurimiseks	81—96
A. M. Tallgren , Richard Hausmann arheoloogina	53—57
„ Eesti eelajaloolised liikumata muinasjäänused (piltidega)	121—130
P. Treiberg , Bismarck ja Wilhelm II uute hallikate valgustusel	58—66
„ Krahv S. Witte memuaarid	134—142

Dokumendid.

A. R. C[oderberg] , Vene vangide jutustus Erastvere lahingust 30. detsembril 1701	66—69
A. R. C[oderberg] , Keiser Aleksander I eestikeelne kuulutus Napoleoni sõjakäigu puhul Venemaal 1812. a.	70—73
R. K[oukman] , Dokument talupoegade vastuhakkamise kohta Karulas 1784. a.	107—108
A. R. C[oderberg] , Huvitav teadaanne keiser Peeter III esinemise kohta Venemaal 1788. a.	142—144

Ülevaated.

Eesti ajalookirjandus aastail 1915.—1921. H. Sepp	32—40
Põhjamaade ajalookirjandus aastail 1914.—1921. A. R. Coderberg	74—79
Kirjandus vana ajaloo alal aastail 1914.—1922. P. Bauman	109—117
Ajalookirjandus üldise ajaloo alal a. 1918—22. I. H. Oldekop	145—154

Varia.

Arvustused ja märkused	80, 117—120, 155—156
----------------------------------	----------------------